

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 11

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2021

ڈاکٹر بشری مرزا، وائس چانسلر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

سرپرست اعلیٰ:
مدیر:

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

نائب مدیر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

مجلس ادارت:

پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، ڈاکٹر نسرين مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن، ڈاکٹر
شمینہ بتول، ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا، ڈاکٹر صائمہ بتول
، ڈاکٹر مریم سرفراز، الماس طاہرہ

ایڈوائزر بورڈ:

مجلس مشاورت:

پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
(چیئر پرسن پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی
سی یو لاہور)، ڈاکٹر صغریٰ صدق (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی
پنجاب یونیورسٹی لاہور)، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (ایسوسی ایٹ پروفیسر دیال سنگھ کالج
لاہور)، ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی
بورڈ)، ڈاکٹر جسوند سنگھ (ریٹائرڈ پروفیسر پیپالہ یونیورسٹی انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت
کور (پروفیسر پیپالہ یونیورسٹی انڈیا)، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس
کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوسا کا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس
(صدر شعبہ پنجابی پیپالہ یونیورسٹی انڈیا)

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

فون نمبر: +92-334-4050347, 042-99203806-297

email: parakhjournal@gmail.com

500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ دامنفق ہونا ضروری نہیں۔

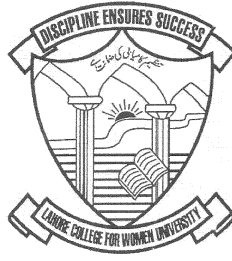
پارکھ

شماره نمبر 1

جنوری۔ جون 2021ء

جلد 6

مسلسل شماره نمبر 11

چیف پٹرن

پروفیسر ڈاکٹر بشریٰ مرزا

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2021ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1 تحقیقی مجلہ پارکھ وچ اجیے تحقیقی مقالے چھاپے جان دے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی داسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2 کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3 مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4 مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5 پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیے جان دے نیں۔
- 6 مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7 مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8 مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9 حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
- 10 لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ پارکھ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

ﷺ

اے آقاؐ منیدی دعا تیرے صدقے
 ہے وگڑی بناندا خدا تیرے صدقے
 کریں مٹھے کھوہ دیویں روڑاں نوں جیبھاں
 بنن واہن خاکِ شفا تیرے صدقے
 میں عاصی نوں ارشد اے بس آس ایہو
 کہ بخشے گا سانوں خدا تیرے صدقے
 ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد

فہرست

			☆
13	ڈاکٹر عائشہ رحمن	سلطان العارفین حضرت سلطان باہودا نظریہ طریقت	1
23	اکبر علی غازی	پنجابی لوک داستان سوئی مہینوال	2
33	ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو	فریدوسوں	3
39	ڈاکٹر فوزیہ حنیف	پنجابی لوک ادب وچ مزاحمت	4
57	انعام الرحمن صفدر	تاریخی تحقیق دے مسئلے	5
65	عبدل رؤف	ترقی پسند تحریک دے پنجابی ناولاں اُتے فکری اثرات	6
75	مرید حسین عارف، ڈاکٹر صائمہ بتول	مڈھ توں 1900ء تاںیں سرانسیکی دوہڑے	7
85	ڈاکٹر افتخار احمد سلہری	لوک ادب وچ مہاراجا رنجیت سنگھ دی شخصیت	8
91	محمد حسنین ساحر	میاں محمد شفیع اختر ڈھاگروی دی نعت گوئی	9

قارئین کرام!

بین الاقوامی تحقیقی مجلہ ”پارکھ“ اپنی آدرمان نال اک واری فیر اپنی یارہویں لاکھ پٹ رہیا اے۔ اللہ دی رحمت نال 2022ء وچ جرنل نوں "Y" کیٹیگری دی پٹری چڑھاوون دی کوشش وی کیتی جائے گی۔ فضل ربی نال بین الاقوامی پرکھ وچ وی مقالیاں دیاں رپورٹاں چنگیاں آ رہیاں نیں۔ رب ایہدے درجے ہور ودھاوے۔ یارہویں شمارے وچ کل 9 مقالے نیں۔ 9 دے 9 مقالے آدر جوگ پنجابی سیوکاں دی تخلیق نیں۔ پہلا مقالہ صوفی شاعر سلطان باہو ہوراں بارے ڈھیر مدلل تے مفصل مقالہ اے۔ ”سلطان العارفين حضرت سلطان باہو دا نظریہ طریقت“ دس صفحیاں تے کھلریا ”کوزے وچ دریا“ اے۔ مدلل حوالیاں راہیں سلطان باہو دے اسلوب تے طریقت اتے بھرواں چانن پایا گیا اے۔ ڈاکٹر عائشہ رحمن ”نعت“ بارے ضخیم Ph.D مقالہ لکھن توں بعد زیادہ تر صوفیانہ جہت دا آہر کردیاں نیں۔ پارکھ دے حسن نوں چارچن لاؤن لئی دو جا مقالہ ”اکبر علی غازی“ ہوراں دے لوک داستان ول مہار ڈاعکاس اے۔ اوہناں اپنے موضوع نال انصاف کردیاں ”لوک داستان سوہنی مہینوال“ دا گھوہ لا کے نہ صرف مقالہ لکھیا اے سگوں مقالے نوں کلاسیکی تے لوک داستاناں وچ ”سوہنی مہینوال“ دے حوالے نال پنجاب دا عکاس ثابت کیتا اے۔ پنجابی تحقیقی تے ادبی کم ہوئے تے گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور ولوں نیوندرانہ آوے ممکن نہیں۔ ڈاکٹر شبنم اسحاق تے ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو دا سانجھا مقالہ نویکلے عنوان ”فرید وسوں“ پٹھ اپنی مثال آپ اے۔ مختصر عنوان مقالہ پاروں ضخیم مقالہ اپنا ڈکھ رکھدا اے۔ ایہہ بابا فرید بارے طالبعلماں لئی مستند تے مدلل مقالہ اے۔ ڈاکٹر فوزیہ حنیف ہمیش توں دکھری نوعیت تے اٹلے عنوان پٹھ کم کردیاں رہیاں نیں۔ ”پنجابی لوک ادب وچ مزاحمت“ نویکلے تے دکھری تحقیق اے جس مزاحمت دے اڈواڈ پکھ کھکھ مڈھ لیاندے نیں۔ ایہہ عہد دا مطالعہ اے۔ جیہڑا ادب اتے عہد دے اثرات پیش کر رہیا اے۔ حقیقت ایہہ اے کہ تاریخ نویسی دا ای انگ اے۔ محترمہ نے لکھن ویلے مزاحمت بارے حوالیاں راہیں بھرپور چانن پایا اے۔ جیہڑا نویں نسل ولوں ڈھیر مدلل وادھا اے۔ ”تاریخی تحقیق دے مسئلے“ ڈاکٹر انعام الرحمن صفدر اسٹنٹ پروفیسر گورنمنٹ شالیمار ڈگری کالج لاہور ولوں کھوج بارے ڈھیر سوہنی کھوج اے۔ جہدے راہیں ودھیر ڈونگھے آفاقی حوالیاں راہیں کھوج دے اصول ضابطیاں نوں پنجابی سوجھواناں تے پڑھیاں تیک اپڑایا گیا اے۔

عبدالرؤف دامقالہ ”ترقی پسند تحقیق دے پنجابی ناول اتے فکری اثرات“ اچ کوٹی تے مذکور اے دس صفحیاں دا ایہہ مقالہ جدید سوچ دا نا صرف عکاس اے سگوں جدید ناول دا عکاس وی اے۔ پارکھ دا اگلا مقالہ وی دوکھو جکاراں دی سرائیکی دوہڑے بارے کھوج ہے۔ جیہڑا اک پاسے تے کھوج اے پر دوجے پاسے سرائیکی دے پنجابی دا حصہ ہون دا عکاس اے۔ سرائیکی دوہڑے مکمل تحقیق تے تنقید توں بعد مقالے نوں پارکھ دا حصہ بنا کے دوہڑے دی صنف نوں آدر دتی اے۔ نال ای مدلل حوالیاں نال تحقیق نوں مضبوط ستوناں تے لیا کھلاریا اے۔ ڈاکٹر افتخار سلہری ”لوک ادب وچ مہاراجا رنجیت سنگھ دی شخصیت“ بارے حوالیاں تے دلیلاں راہیں مہاراجا نوں پنجاب دا سپوت ثابت کر کے اوہدیاں دلیریاں تے مجبوریاں الیکیاں نیں۔ 100 ہتھ رسا تے سر تے گنڈھ آخری مقالہ Ph.D کھوجکار محمد حسنین ساحر دا اے جہدے راہیں کھوجکار ”میاں محمد شفیق اختر ڈھانگروی دی نعت گوئی“ تے گورھی کھوج کیتی اے۔ کھوج دے مستند ہون وچ سب توں وڈی گل اوہناں ڈھانگروی ہوراں دا مخطوطہ بطور ذریعہ کھوج ورتوں وچ لیا ندا اے۔ حوالیاں تے دلیلاں راہیں پنجابی نعت دی ڈھیر ڈھکویں کھوج اوہناں دی بالغ نظری دا ثبوت اے۔ جہدے توں ثابت ہوندا اے کہ اچے وی پنجابی دینی ادب وچ کھوج تے پرکھ دی ترقی لئی زرخیز دماغ اسر دے پئے نیں ایس وار گورکھی لپی وچ کوئی مقالہ موصول نہیں ہو یا ایس پاروں ایہدی گھاٹ محسوس ہو رہی اے۔ 9 مقالیاں دا شمار پنجابی زبان دے ادب دی آدرودھان دا کارن ہوئے تے رب ایس نوں ہور ودھاتا

دوے۔

مدیر پارکھ
 پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
 صدر شعبہ پنجابی
 لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

☆ ڈاکٹر عائشہ رحمن

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

سلطان العارفین حضرت سلطان باہوؒ کی نظریہ طریقت

Abstract

This research paper is about the critical and analytical study of Hazrat Sultan Bahoo's Nazria a Tariqat. In this article his such thought has been discussed from two aspects. One is his Suffi Set and other one is his Taswar a Murshad. Different thoughts about the suffi set of Hazrat Sultan Bahoo existed in researchers and scholars. In present article all those thoughts are analyzed deeply. Second part of this article is about the Taswar a Murshad of Hazrat Sultan Bahoo. Researcher has critically analyzed Bahoo's concept in the light of his Abiyat with authentic examples. Researcher also discussed the different aspects of the poet's vision about the Real Spiritual Mentor. Overall this article is about the research based brief introduction and analytical study of an important thought of Hazrat

Sultan Bahoo. The Paper is very informative and valuable.

حضرت سلطان باہودی صوفیانہ فکر دے ڈھلے پکھاں وچوں سب توں اہم نظریہ طریقت اے۔ جہدے بارے اوہناں سی حرنی وچ جامع، واضح تے دو ٹوک موقف اپنایا۔ باہودے نظریہ طریقت دے دو انگ نیں۔ اک سلسلہ طریقت تے دو جا تصور مرشد۔ سلسلہ طریقت بارے ابہام پائے جان دے نیں۔ سوجھواناں تے کھوجکاراں ایس پکھوں وکھو وکھ نظریے قائم کیتے نیں۔ کجھ اوہناں نوں قصبہ بغداد دے مکین حضرت شاہ حبیب اللہ قادریؒ دا بیعت دسیا تے کجھ دہلی والے پیر عبدالرحمن قادری نوں اوہناں دا مرشد منیا۔ اک گروہ حضرت غوث اعظمؒ دے ہتھ تے روحانی بیعت نوں اوہناں دی حتمی بیعت مندے نیں۔ محمد زمان کھوکھر سفر نامے وچ سلطان حامد قادری تے دو جے کئی سوجھواناں وانگوں حضرت شاہ حبیب اللہ قادریؒ نوں حضرت پیر عبدالرحمن قادریؒ دا خلیفہ تے سلطان باہودا پیر بھرا متھیا اے۔ اوہناں موجب:

”آپ نے شاہ حبیب اللہ کے فیض عام کا چرچا سنا جو ایک گاؤں، جس کا نام بغداد تھا، میں سکونت رکھتے تھے۔ آپ وہیں ان کے پاس پہنچے۔ حضرت شاہ صاحب نے آپ کو ارشاد فرمایا کہ تم سید السادات حضرت پیر سید عبدالرحمن شاہ صاحب قادری کی خدمت میں دہلی جاؤ جو ظاہراً شاہی منصبدار ہیں۔ چنانچہ حضرت سلطان العارفين وہاں سے دہلی رخصت ہوئے“۔ (1)

حضرت پیر عبدالرحمن قادریؒ دا ذکر مغلاں دے شاہی منصبداراں دے تذکریاں وچ نہیں لکھدا۔ اوہناں دا ذکر سسے دے دلی دے ولیاں دے تذکریاں وچ وی نہیں۔ حضرت سلطان باہودے اک ہور سوانح نگار بلال زبیری بارگاہ رسالت ﷺ نوں باہودی طریقت دا سوما لکھیا:

”آپ کو جو روحانی رتبہ و مقام ملا وہ براہ راست بارگاہ رسالت سے عطا ہوا اور آپ کی روحانی بیعت بھی ہادی مرسل ﷺ سے ہوئی“۔ (2)

سلطان باہودے سلسلہ طریقت بارے اڈواڈ نظریاں بارے ڈاکٹر سلطان الطاف علی لکھدے نیں کہ اوہناں موجب

حضرت سلطان باہوتوں بطریق اویسی حضرت نبی کریم ﷺ کو لوں براہ راست فیض حاصل ہو یا تے آپؐ نوں تلقین تے ہدایت دی اجازت ہوئی۔ ایس پاروں اوہناں فارسی کتاباں وچ سروردو عالمہ ﷺ توں وکھ کسے ہور ہستی توں انتساب تے تلقین وارشاد حاصل ہون دا ذکر نہیں کیتا۔ البتہ حضوری محفل وچ سیدنا غوثِ اعظمؒ توں انتساب بیعت تے خلافت تے اجازت دا ذکر اے۔ اوہناں مزید لکھیا:

”حضرت سلطان باہو کے مرشد لاہور سے تھے اس سے اسقدر حتماً ظاہر ہوتا ہے کہ حضرت سلطان العارفین کے ظاہری مرشد تو کوئی ضرور تھے۔ سلطان حامد قادری نے لکھا ہے کہ مرشد کامل کی تلاش میں شاہ حبیب اللہ قادری کی رہنمائی سے پہلے حضرت سلطان العارفین کی والدہ ماجدہ نے مشرق کی طرف سفر کرنے کا اشارہ دیا تھا۔ دہلی پہنچ کر آپ نے پیر سید عبدالرحمن گیلانی سے ملاقات کا شرف حاصل کیا اور ان سے فیض ازلی کا حصہ حاصل کیا۔ یہ واقعہ ۱۰۷۸ھ کو پیش آیا۔ یہ عجیب بات ہے کہ ظاہری مرشد سے بیعت کا واقعہ صرف مناقب سلطانی میں اور پھر محمد زکریا کی سی حرنی میں شائع ہوا۔ خود سلطان باہو نے اپنی کسی تصنیف میں ظاہری مرشد اختیار کرنے کے بارے میں کوئی واضح بات نہیں کی۔“ (3)

ڈاکٹر ظہور الدین احمد نے بیہ سال تائیں مرشد دی تلاش تے ساری عمر مرید صادق دی تلاش دی روایت نوں مکھ رکھدیاں اپنا خیال انج بیان کیتا:

”وہ اولیاء اللہ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور ان سے روحانی فیض حاصل کیا۔ لاہور میں حبیب اللہ قادری اور دہلی میں سید عبدالرحمن کی خدمت میں وقت گزارا۔ ملتان میں شیخ بہاؤ الدین زکریا کے مزار پر بھی حاضری دی لیکن وہ نور خداوندی کی تجلی دیکھنے کے لیے بیقرار تھے۔ آخر رسول اکرم ﷺ کی ذات بابرکت میں انہیں سکون میسر ہوا۔“ (4)

پروفیسر احمد سعید ہمدانی سلطان باہودے کسے وی ظاہری مرشدوں تسلیم نہیں کردے۔ اپنے ایس موقف نوں سلطان باہودی حیاتی دے داخلی حوالے نال لکھدے نیں:

”حضرت سلطان العارفین نے کئی مقامات پر اپنی کتب میں تحریر فرمایا ہے کہ آپ تیس سال تک مرشد کامل کی تلاش میں پھرتے رہے ہیں اور تیس سال سے کسی باصلاحیت طالب کی تلاش میں ہیں۔ اول تو تیس سال محض مبالغہ کے لیے محاورہ لکھا ہے مگر اس سے بھی یہی ظاہر ہوتا ہے کہ آپ کو کوئی ایسا مرشد کامل نہیں ملا، جو آپ کے معیار پر پورا اترتا ہو، یہاں تک کہ غیب سے آپ پر فیوض و برکات اور تجلیات و واردات کے دروازے کھول دئے گئے۔“ (5)

سلطان باہودے نے ایہ بیعت نبی کریم ﷺ دے دست مبارک تے کیتی سی۔ بیعت مگروں حضور پاک ﷺ نے اوہناں نوں حضرت غوث اعظم شیخ عبدالقادر جیلانیؒ دے سپرد کردتاتے حضرت غوث اعظمؒ کولوں سلطان باہودے تلقین دعوت تے ارشاد دا حکم ملیا۔ ڈاکٹر سلطان الطاف علی نے اسنہوں روحانی بیعت دانان دتا۔ سلطان باہودے کسے وی تذکرہ نگاروں ایس بیعت روحانی توں انکار نہیں پر ایہد اسمان متھدیاں اختلاف ضرور اے۔ ڈاکٹر ظہور الدین احمد ایس واقعے نوں بیعت ظاہری توں بعد متھدے نیں جدکہ صاحب مناقب سلطانی، حافظ حمید اختر، ڈاکٹر سلطان الطاف علی تے دو جے تذکرہ نگاراں دا خیال اے پئی ایہہ واقعہ بیعت ظاہری توں پہلے دا اے۔ سلطان باہو دے حوالے نال آکھیا جاندا اے کہ اوہ تیبہ سال تک مرشدی تلاش وچ رہے۔

سلطان باہودی پنجابی سی حرنی ایس خیال نوں تقویت بخشدی اے کہ اکثر بیت باہو اوس سے کہے جدوں اوہ مرشد کامل دی بھال وچ سن۔ سلطان باہو دا مرشد دا تصور بڑا گنگڑا، واضح تے معیار ڈھیر اچھا سی۔ ماں بی بی راستی نے اوہناں نوں مرشد کامل دا جیہڑا معیار دتاسی، اوہدے مطابق مرشد کامل دی بھال وچ باہو کئی سال بے قرار تے بیتاب رہے۔ ایسے بے قراری تے بیتابی وچ اوہناں ان گنت سفر کیتے تے بیٹھار بزرگاں نوں ملے۔ ماں بی بی راستی توں بعد حضرت حبیب اللہ قادری بغدادیؒ دوسری شخصیت نیں جینہاں سلطان باہو نوں پریریا۔ عین ممکن اے کہ سلطان باہو

اوہناں دے مرید وی ہو گئے ہوں تے مرید کرن توں بعد اوہناں باہونوں ساری نعمت عطا کیتی تے فیر اپنے مرشد کامل حضرت پیر عبدالرحمن دہلوی دی سیوا تے گھل دتا ہوئے۔ مثالاں میں جدوں اولیا مریداں نوں تربیت لئی وڈ کیاں کول ٹوریا۔ حضرت پیر عبدالرحمن دہلوی نے وی سلطان باہونوں ڈھیر فیض دتا۔ سلطان باہو نے حضرت حبیب اللہ قادری تے اوہناں دے پیر حضرت پیر عبدالرحمن قادری دہلوی کولوں کسب فیض کیتا۔ بے سلطان باہو نے اجازت تلقین اپنے پیر و مرشد حضرت پیر عبدالرحمن قادری دہلوی کولوں حاصل کیتی تے اوہ لکھدے نیں:

”حضرت سیّد السادات پیر صاحب آپ کا ہاتھ پکڑ کر خلوت میں لے

گئے۔ پس آپ نے مرشد کامل سے اپنا ازلی نصیبہ ایک قدم میں ایک ہی دم

میں پالیا۔ جو چاہتے تھل گیا۔ اسی وقت آپ کو رخصت کیا گیا۔“ (6)

پیر عبدالرحمن قادری دا سلسلہ طریقت قادری سی جد کہ حضرت باہو دے سب تذکرہ نگاراں سلطان باہو دا

سلسلہ قادری سروری مٹھیا۔ سلطان حامد قادری نے قادری سروری دی وضاحت کر دیاں لکھیا:

”حضرت سلطان باہو کا سلسلہ قادری سروری ہے۔ چنانچہ آپ خود اپنی

کتاب ”عین الفقر“ میں فرماتے ہیں کہ قادری دو قسم کے ہوتے ہیں۔ ایک

قادری زاہدی اور دوسرے قادری سروری۔ قادری زاہدی وہ ہے کہ مرشد

طالب سے زہد و ریاضت میں چلہ کشی کروائے اور دس بارہ یا چالیس سال

بعد اسے غوث اعظم شیخ عبدالقادر جیلانی کے حضور میں لے جائے اور

حضرت غوث اعظم اسے مجلس محمدی سے مشرف فرمائیں۔ لیکن قادری

سروری وہ ہے کہ محض فیض و فضل ہی اسے ظاہری وسیلہ کے بغیر نور محمدی کی

پرورش سے مشرف کر کے تلقین و ارشاد فرما کر اس کا ہاتھ حضرت غوث الاعظم

کے دست مبارک کے سپرد کرے۔ اسے قادری سروری کہتے ہیں۔ سروری

سرمدی ہوتا ہے۔ اسی کو ایسی بھی کہتے ہیں۔“ (7)

بے باہو بارگاہ رسالت مآب ﷺ وچ حضوری کارن سروری نیں فیر حضرت جنید بغدادی، حضرت بایزید

بسطامی، حضرت عثمان علی ہجویری، حضرت غوث اعظم، حضرت خوجہ معین الدین چشتی اجمیری تے حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی و رگیاں عظیم المرتبت تے جلیل القدر ہستیاں، جہاں دی بارگاہ رسالت مآب ﷺ وچ دائمی حضوری تے کسے نوں وی شک نہیں، اوہناں اپنے سلسلے نال سروری کیوں نہیں لکھیا۔ یقینی طور تے لفظ ”سروری“ دا سمبندھ کجھی رمزے۔

”بزم نبوی ﷺ اور غوث اعظم کی دائمی حضوری ہوگی اور ان دونوں سے حکم

ہوا کہ خلقت کو تلقین راہ خدا کریں۔ بس اور کچھ نہیں اور یہ اس وقت ہوا

جب مرشد ظاہری نہ پکڑا تھا۔ مرشد کو ماں کے حکم سے بعد میں پکڑا۔ ماں

اب بھی باہو سے زیادہ مقام والی ہے۔“ (8)

ایہہ منظر حقیقت دے چوکھانیڑے محسوس ہوندا اے۔ یعنی باہو مادرزاد ولی اللہ ہون پاروں شروع توں ای تجلیات ربانی تے انوارات الہیہ وچ مستغرق سن۔ ایسے استغراق وچ اوہناں نوں بارگاہ نبوی ﷺ تے حضرت غوث اعظم دے حضور رسائی حاصل ہوئی پر اوہناں نوں اپنیاں کیفیات دی تصدیق لئی ظاہری طور تے کسے مرد کامل دی لوڑ سی۔ ایسے لوڑ نے اوہناں نوں ساہا سال تک بیقرار تے بیتاب رکھیا۔ چالیہ سال دی عمر گروں ماں دی دعا پاروں حضرت حبیب اللہ قادری بغدادی، جنہاں نال سلطان باہونوں پہلے توں عقیدت تے محبت سی، دی رہنمائی گروں پہلے پیر عبدالرحمن دہلوی دی صحبت حاصل ہوئی فیروز وچ حضرت سرور دین قادری لاہوری حضوری توں انتساب ہويا۔ ایس دعوے دا ثبوت مولوی محمد دین شاہ پوری دا بیان اے جیہڑا اوہناں باغ اولیائے ہند وچ سلطان باہو دا منظوم تعارف کرواندا دتا۔

لاہور شہر وچ مرشد اسدا عظمت جس توں پائی

وچ پنجاب فقیری اسدی گھر شہرت پائی

جنگل دے پرندے باہو باہو کرن وچ زمانے

جس مجلس وچ جا کر دیکھو باہو بیت نشانے (9)

سلطان باہو دے مرشد الاہور وچ ہونا ظاہر تے ثابت اے دو جے پاسے سلطان باہو دے سلسلہ طریقت دا

سروری قادری ہون پاروں اوہناں دا حضرت سرور دین لاہوری نال انتساب بیعت اے۔ حضرت سرور دین لاہوری

دی صحبت دی خاص گل ایہہ سی پئی اوہناں کول پٹھن والیاں نوں بغیر کسے مجاہدہ توں نبی پاک ﷺ دی مجلس وچ حضوری ہو جاندی سی۔ مفتی غلام سرور لاہوری نے لکھیا:

”آپ کے حلقہ ارادت میں جو بھی داخل ہوتا اوج طریقت پر مرتبہ حضوری میں داخل ہو جاتا“۔ (10)

سلطان العارفین حضرت سلطان باہو دے نظریہ طریقت دا دوجا انگ اوہناں دا مرشد دا تصور اے۔ کہ اوہناں مرشد دی بھال وچ حیاتی داوڈا پندھ پیلایا۔ اوہ کئی صوفیاں، بزرگاں تے نیک لوکاں نوں ملے، کئی تھانواں دا سفر کیتا سب توں پہلاں گھر وچ اپنی ماں دی صورت وچ تقویٰ تے پارسائی دا اُچا تے سچا نمونا شروع دن توں اوہناں دے سامنے سی۔ چہنے اوہناں نوں طریقت دا اعلیٰ تے ارفع منصب عطا کیتا۔ اوہناں دی روحانی واردات تے کیفیتاں نے اوہناں دے نظریہ طریقت نوں نکھار دتا جیہد ابرملا اظہار اوہناں پنجابی سی حرفی وچ کیتا۔ باہو دے تصور مرشد نوں تن حوالیاں نال سمجھیا جاسکد اے۔ حضرت سلطان باہو نے جھوٹے پیراں دی نندیا کیتی اوہناں دیاں خرابیاں، ہڈ دھر میاں تے برائیاں نوں نکھیڑ کے مکھ وکھالے لے آندا۔ دوجا اوہناں کول مردحق دا واضح معیار سی جیہدے چانن وچ اوہ کامل مرشد بارے فکری سانچے تشکیل دیندیاں اوہدے اوصاف تے خصلتاں دا تذکرہ کردے نیں:

کامل مرشد ایسا ہووے جہڑا دھوبی وانگوں چھٹے ہو
نال نگاہ دے پاک کریندا وچ سچی صبون ناں گھتے ہو
میلیاں نوں کریندا چٹا وچ ذرہ میل نہ رکھے ہو

ایسا مرشد ہووے باہو جہڑا لوں لوں دے وچ وسے ہو (11)

باہو نے گھر وچ بچپن توں ای حقیقی بزرگی تے خدا رسیدگی ماپیاں توں پائی۔ مادر زاد ولی اللہ ہوون پاروں ولایت اوہناں کول موجود سی۔ نہ تے رب سوہنے دی کوئی انتہا اے تے نہ ہی اوہدے وصل دے درجے تے مقام دا کوئی انت۔ ہر کامل مرد جس مقام تے اُڑدا اے اوہنوں اوس سے انتہا سمجھدا اے جد تک کوئی نواں مقام اوہدے تے کھل نہ جاوے۔ مرد کامل کسے تھوویں رکدا نہیں۔ اوہ ہر دم حقیقت دے نویں دیدار دا طالب ہوندا اے۔ باہو ایس منزل توں لنگھ رہے سن اوہدوں اوہناں مرشد کولوں منگ کیتی:

مرشد کامل اوہ سہیڑیے جہڑا دو جگ خوشی وکھا وے ہو
 پہلے غم ٹکڑے دا میٹے وت رب دا راہ سمجھاوے ہو
 اس کلر والی کندھی نوں چا چاندی خاص بناوے ہو
 جس مرشد ایہتھے کجھ نہ کیتا باہو اوہ کوڑے لارے لاوے ہو (12)

گل ایہتھے ای نہیں مکدی سگوں جیویں اُتے وی بیان کیتا اے سچی لگن تے تڑف ہر دم نوں روپ وٹاندی
 اے تے ہر پل نوں طلب اگھیڑ دی اے۔ باہو دے روحانی تجربیاں وچ ایہی طلب جدوں لفظاں داروپ وٹاندی
 اے تے اوہ برملا بول اٹھدے۔ تے اپنے تمام تر روحانی مقاماں دے باوجود مرشد کامل نوں ہر مسئلے داخل تے ہر درد
 دی دوا جاندے۔ اوہناں دا مناسی:

پیر ملیاں جے پیڑ نہ جاوے اس نوں پیر کی دھرناں ہو
 مرشد ملیاں جے ارشاد نہ من نوں اوہ مرشد کی کرناں ہو
 جس ہادی کولوں ہدایت ناہیں اوہ ہادی کی پھڑناں ہو
 جے سردتیاں حق حاصل ہووے باہو اس موتوں کی ڈرناں ہو (13)

سلطان باہو دے مرشد دے تصور دا تیجا حصہ مرشد کامل مل جاوے مگروں ذاتی تجربے دا بیان اے جینہوں دو
 حصیاں وچ ونڈیا جاسکد اے۔ اک تے مرشد کامل دے مل جاوے دا ڈھلا فیدا۔ مرد کامل دی تکمیل اوہدوں ہوندی
 اے جدوں دریائے وحدت پار کر کے شہودیت دی راہ تے اڑدا اے۔ سلوک مکمل ہو جاوے مگروں اچے رتبے مل
 جاوے مگروں مرد کامل نوں ذات دا جلوہ قلب دے خانے وچ دسد اے۔ کیوں جے ذات قلب وچ سما جاندی اے۔
 باہو نوں مرشد کامل پاروں ایہہ مقام حاصل ہو یا۔ مرشد کامل پاروں ملن والے مقاماں تے روحانی تجربیاں دے بیان
 مگروں باہو اوس ہستی دے مشکور سن جس اوہناں نوں رب دادائم وصل دوا یا۔ تے اوہناں اتے کامل مرشد دی حقیقت
 واضح ہوئی۔ کہ سالک لئی کامل مرشد دی ذات قبلہ تے کعبہ اے۔ جدتائیں مرید صادق مرشد کامل نوں قبلہ تے کعبہ نہیں
 کر لیند اوہنوں حقیقت حاصل نہیں ہوندی۔ قبلہ تے کعبہ دی زیارت حج تے عمرے دی حیثیت رکھدی اے۔ جیہدا
 ادراک باہو نوں بخوبی سی اوہناں بے اختیار فرمایا:

مرشد مینوں حج مکے دا رحمت دا دروازہ ہو
 کراں طواف دوالے قبلے نت ہووے حج تازہ ہو
 کن فیکون جدو کا سنیا ڈٹھا مرشد دا دروازہ ہو
 مرشد سدا حیاتی والا باہو اہو خضر تے خواجہ ہو (14)

جیویں جیویں منزل حاصل ہوندی اے ساک اُتے مرشد لئی وارنگی عقیدت تے محبت عمود کردی اے۔ باہو
 نظریہ طریقت دی معراج تے اوہدوں اپڑے جدوں اوہناں مرشد کامل دی توجہ تے راہنمائی پاروں ذات دے
 جلوے دل وچ ویکھے۔ اوہناں کیفیت وچ گواچ کے ایس راہ دے پاندھیاں نوں رہنمائی دتی تے روحانی تجربے
 نے اوہناں نوں حقیقت توں شناسائی دوائی:

مرشد باجھوں فقر کماوے وچ کفر دے بڈے ہو
 شیخ مشائخ ہو بندے حجرے غوث قطب بن اڈے ہو
 تسبیحاں نپ بہن مسیتی جویں موش بہندا وڑ کھڈے ہو
 رات اندھاری مشکل پینڈا باہو سے سے آون ٹھڈے ہو (15)

سلطان العارفین حضرت سلطان باہو دا نظریہ طریقت دو مڈھلے ستونان تے اُسر یا۔ اک اوہناں دا توسل
 مرشد تے دو جا تصور مرشد۔ توسل مرشد بارے سوجھواناں دے اختلاف دی وڈی وجہ اوہناں دے سلسلہ طریقت
 بارے پکا، پیڈا تے قابل اعتبار روایت دانہ ہون تے قیاس دیدھ اے۔ حضرت سلطان باہو سیلانی طبیعت دے مالک
 سن تے اکثر و بیشتر استغراق وچ رہندے سن۔ مڈھلے سوانح نگار اوہناں دی اولاد ہوون دے دعوے داروی نیں جس
 پاروں کئی حقیقتاں مصلحتاں نیں اوہناں دے سلسلہ طریقت بارے خاص رہنمائی اوہناں دے کلام وچوں نہیں
 لہدی۔ ایہدے برعکس مرشد دے تصور بارے اوہناں دا کلام تضادات توں پاک تے محفوظ رہیا۔ باہو مرشد دا تصور
 اوہناں دے روحانی اعتماد دا عکاس اے۔ جیہد یاں کئی وجوہات نیں۔ اوہناں دا خاندانی جاہ جلال، بزرگی تے ماں
 ولوں تربیت اوہناں دی صوفیانہ فکر داسب توں نمایاں انگ اوہناں دا نظریہ طریقت اے۔ جیہدے توں بناں اوہناں
 دی صوفیانہ فکرنوں سمجھیا نہیں جاسکدا۔

حوالے

- 1- ایم زمان کھوکھر، جنوبی پنجاب سندھ بلوچستان میں اولیائے کرام، گجرات: یاسرا کیڈمی، 1999ء، ص 342
- 2- بلال زبیری، اولیائے جھنگ، جھنگ: جھنگ ادبی اکیڈمی، 2000ء، ص 119
- 3- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، پروفیسر، باہونامہ، لاہور: الفیصل پبلیکیشنز، 2003ء، ص 55 تا 58
- 4- ظہور الدین احمد، ڈاکٹر، پاکستان میں فارسی ادب کی تاریخ، لاہور: مجلس ترقی ادب، 1974ء، ص 164
- 5- احمد سعید ہدانی، سید، پروفیسر، حضرت سلطان باہو، حیات و تعلیمات، لاہور: حضرت سلطان باہو اکیڈمی، 2000ء، ص 51، 50
- 6- سلطان حامد قادری، مناقب سلطانی، لکھنؤ: مکتبہ سلطانیہ، سن، ص 44
- 7- سلطان حامد قادری۔ مناقب سلطانی، ص 134، 133
- 8- محمد کبیر احمد مظہر، سید، پروفیسر، حضرت۔ ذاتی نوٹس
- 9- محمد الدین فاضل شاہ پوری، مولوی، باغ اولیائے ہند، لاہور: محمد معظم، محمد اعظم تاجران کتب، 1928ء، ص 100
- 10- غلام سرور لاہوری، مفتی۔ خزانہ الاصفیاء، لاہور: مکتبہ نبویہ، شوال مکرم 1410ھ، 1265 کادمی، 1995ء، ص 120
- 11- سلطان باہو۔ ابیات باہو مع ترجمہ و شرح کوئٹہ، لاہور: حضرت غلام دستگیر اکادمی، 1995ء، ص 506
- 12- سلطان باہو۔ ابیات باہو مع ترجمہ و شرح، ص 539
- 13- سلطان باہو۔ ابیات باہو مع ترجمہ و شرح، ص 183
- 14- سلطان باہو۔ ابیات باہو مع ترجمہ و شرح، ص 536
- 15- سلطان باہو۔ ابیات باہو مع ترجمہ و شرح، ص 553

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

☆ اکبر علی غازی

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

پنجابی لوک داستان سونہی مہینوال

Abstract

In this essay , the punjabi tale of "Sohni Mahinwal" has been briefly analyzed and tried to understand the literary terms in which the under discussion folklore has been written. First of all Syed Hashim Shah wrote this folklore by the name of " Sohni Mahinwal " and chose the type of "Dohrra" for it. In those early days some other poets wrote it in " Siharfi". The tale " Sohni Mahinwal " has been written in forms of "Band"/"Beit" or "Baint" , "Masnavi" or "Dohra" , "Siharfi" "Dohrra" , "Kabitt" and "Waar". Although some poets used the following forms " Baran Mah" , "Satwaray" , "Athwaray" , "Musaddas" , "Ghazal " , " Boli " , and " Mahiya " to explain the feelings and emotions of their characters in their stories. In this critical essay the topic has been covered through twenty five

poetic stanzas.

لوک داستان سوہنی مہینوال نوں پنجابی ادب وچ قصہ ہیرا رنجھا توں بعد سب توں ودھ ماننا حاصل اے۔ ایہ قصہ کئی حوالیاں نال اچھتا رکھدا اے۔ کہانی بڑی حیران کر دین والی تے مکمل اے دو جا شاعران نے ایہدے وچ فنی حوالے نال بڑا کجھ شامل کردتا۔ پنجابی ادب دی تقریباً ہر خوبی ایس قصے دا حصہ اے۔ ہر شاعر دا ڈھنگ اپنا اپنا اے پر ہر لکھن والے اپنی تھان کوشش کیتی اے کہانی توں وکھ ہور فنی خوبیاں وی سمودتیاں جان تاں سوہنی باقی ساریاں سوہنیاں نالوں بہتی سوہنی دسے۔ داستان نوں سو توں ودھ لکھاریاں لکھیا۔ ڈھیر شاعران لکھت نوں اک صنف تک محدود رکھیا تے توڑ چاڑھیا۔ سید ہاشم شاہ دی سوہنی ”دوہڑیاں“ وچ اے سید فضل شاہ نواں کوٹی ہوراں دی لکھی سوہنی مہینوال ”بیت“ یا ”بند“ دی صنف وچ اے۔ ایہناں وچ ہور کسے صنف وچ لکھیا ہو یا شعر نہیں دسدا۔ کجھ اجہیاں داستاناں نیں جنہاں وچ اک صنف اچھتا رکھدی اے پر باقی صنفاں وی نیں۔ دائم اقبال دائم دی لکھی سوہنی مہینوال بیت یا بند دی صنف وچ اے پر ایہدے وچ مسدس، غزل، رباعی تے باراں ماہ وغیرہ وی نیں۔ اجہیاں کتاباں نوں بہتی ورتی جان والی صنف پاروں متعلقہ صنف نال جوڑ دتا گیا جد کہ کجھ داستاناں وچ اک توں ودھ صنفاں نوں اکوچھے یا ودھ گھٹ تناسب نال ورتیا گیا۔ اجہیاں لکھتاں نوں کسے خاص صنف نال جوڑن دا آہر نہیں کیتا گیا۔

مثنوی نوں فارسی تے اردو وچ قصہ نگاری واسطے اچھ کوٹی دی صنف قرار دتا جاندا اے۔ پنجابی وچ ایس صنف نوں ایہہ مقام حاصل نہیں۔ لکھیارد اخیال سی جے مثنوی نوں پنجابی وچ وی اردو تے فارسی ادب وانگ ماننا ملے گی پر کھوج پاروں سوہنی مہینوال دے حوالے نال سبھ توں ودھ مقبول صنف بنیت یا بند اے۔ بیت یا پنجابی دا بیت عربی زبان دالفظ اے۔ عربی وچ بیت دو مصرعیاں دے شعر نوں آکھدے نیں۔ بوہے دے دوپٹ ہندے نیں انج ای دو مصرعیاں راہیں بیت مکمل ہندا اے۔ عربی وچ مفرد بیت لکھن دارواج وی رہیا پر پنجابی وچ ایہد اگھیرا ودھ گیا۔ اتھے چار، چھ تے درجنوں مصرعیاں دے بیت وی نیں۔ جیہڑے مصرعے چار مصرعیاں دے نیں اوہناں نوں چوہرگا، چوکل یا دو یا وی آکھیا جاندا اے۔ عام طور تے پنجابی وچ لکھیاں سی حرفیاں ایسے وزن تے لکھیاں جانیاں نیں۔ ڈاکٹر حفیظ احمد بیت دی بحر تے وزن بارے گل بات کردیاں دس دے نیں:

”فاعلات فعول فعول فعول، فاعلات فعول فعول فعول“ (1)

ایہدے وچ گھانا وا دھا دسدا اے۔ دو یا ودھ شعران نوں بند آکھیا جاندا اے۔ اک توں ودھ ہم وزن، ہم ردیف تے ہم قافیہ مصرعے ترتیب نال جُودے جان تے بند بن جاندا اے۔ شاعر لوڑ موجب مصرعے جوڑدا اے تے اگے ودھدا جاندا اے۔ مصرعے دو وی ہو سکدے نیں تے درجنوں وی۔ پنجابی وچ مثنوی نالوں بہتی مقبول صنف بنیت اے۔ پنجابی دا عظیم شاہکار ”ہیر وارث شاہ“ ایسے صنف وچ لکھیا گیا۔ سب توں پہلاں سید فضل شاہ نے قصہ سوہنی مہینوال لئی ایہہ صنف ورتی۔ اوہناں قصے

وچ نکلے وڈے بند لکھے۔ بند اں وچ شعراں دی تعداد دو توں لے کے بائی تک سی۔ ”ماں دی سوہنی نوں نصیحت“ وچ لکھدے نیں:

مُونہوں آکھدی تینے سوہنیے نی کاہنوں تینیاں نوں دتو تا دھیا

ایسے واسطے پالیوں پوسیوں توں عزت باپ دی دین گوادھیا (2)

ماں دی گل جھن دی تھاں سوہنی نے ماں نوں ٹچکراں کیتیاں تے ہو ردیاں ہو رسناںیاں۔ سائیں فیروز دین نگین گجراتی، ہوراں جدوں سید فضل شاہ ہوراں دے مقابلے سوہنی مہینوال لکھی تے اوہاناں ”سوہنی“ رکھیا۔ اوہدی صنف دی اوہناں نے اوہ ای رکھی جیہڑی سید فضل شاہ ہوراں رکھی سی۔ کئی تھاں اوں تے اوہناں کہانی نوں وی اوہناں دے نیڑے رکھن دا چارا کیتا۔ اوہناں جتھے وی گل کیتی اے کہانی نوں مکمل کرن لئی تے کسے نہ کسے گھاٹ یا کی نوں پورن لئی کیتی۔ نگین ہوراں بند دے چنگے نمونے پیش کیتے۔ سائیں ہوری دس دے نیں جے مرزا عالی بیگ نے اپنے پتر مرزا عزت بیگ دے جن اتے دل کھول کے دان کیتا:

ہور خویش تے بھین بھنوجیاں نوں سنے جوڑیاں دے سرو پادتے

دائی نائی مصلیٰ تے ہورناں نوں دانے ورہے دے گھریں پوادتے (3)

سید میراں شاہ، سردار گوپال سنگھ، فضل دین، شیر محمد، ایشرداس، گھیلا رام، چوہدری گھسیٹا مل غمناک، میاں محمد دین قادری، سید جھنڈے شاہ، گنیش داس، پال سنگھ عارف، محمد علی فقیر، میاں کرم الدین، میاں سراج الدین سراج قادری، دوست محمد، سلیم شاہد، سید خیزی شاہ، اسماعیل قلندر، واصف بڈیا نومی، مولوی امام الدین، مولوی رکن الدین، فضل دین جام گجراتی، محمد الدین عرشی، سندر سنگھ سکھو والیا، سندر سنگھ نام دھاری، پیر بخش پیرن، ملک محمد دین دردی، عاطف سوہلوی، سید نواب شاہ بخاری، عارف یار سوہلوی، محمد الدین فانی، شبیر حسین شبیر سخوی، احمد دین تے سائیں فیروز دین نگین ہوراں نے وی صنف بیت یا بندنوں اپنے قصیاں وچ ورتیا۔ بھانویں ایس صنف وچ مثنوی نالوں بہت اہم مارنا پیندا اے کیوں جے ایہدے وچ ردیف تے قافیے دیاں اوکڑاں ڈھیر نیں۔

سید خیزی شاہ ہوراں زبان ڈھیر سادہ، سوکھی تے عام لوکاں نوں چھیتی سمجھ آجان والی ورتی اے۔ کتے اوکھا اکھر سامنے نہیں آیا گل لکان دا چارہ بالکل نہیں۔ خیزی شاہ ہوراں صرف 64 صفحیاں وچ مکمل داستان پیش کردتی۔ کتاب وچ شاعر نے بنداں وچ گل ٹوری اے تے عنوان اردو وچ دتے نیں کدھرے کدھرے ”در بیان قصہ عالی سوداگر داستان بلخ بخارا“ ورگیاں فارسی رنگ والیاں سرخیاں وی نیں۔ اوہناں آخری ورقیاں اُتے اک بند صوفیانہ رنگ دے کے پوری داستان نوں صوفی بانا پوادتا۔ کتاب دے آخری بند ”مقولہ شاعر“ وچ شاعر نے دنیا دی بے ثباتی فنا تے بقا دا فلسفہ بھروسے ڈھنگ بیان

کہتا ہے۔ سوہنی مہینوال داصوفیانہ رنگ خیزی شاہ ہوراں ”نقشہ تحریر باطن“ دے عنوان نال بیان کہتا ہے:

پائے کلیاں گلاباں دے ہارگل وچ ایہہ ذات دی طرفوں عطا ہوئے

خیزی شاہ ہسدے مہینوال سوہنی داخل وچ ہیشناں دے جا ہوئے (4)

فارسی تے اردو وچ داستان نگاری لئی مثنوی نوں اچھتا حاصل ہے۔ ہر شعر دے دو مصرے نیں جس پاروں پنجابی وچ ایس صنف نوں دوہڑا آکھیا جاندا ہے۔ اصولی طور تے ایہنوں عالمی پدھر اُتے قصیاں واسطے سب توں مناسب صنف خیال کہتا جاندا ہے پر پنجابی وچ صورت حال کجھ دکھ ہے۔ داستان سوہنی مہینوال لئی ایس صنف نوں ورتن والیاں دی تعداد ادھی درجن توں وی گھٹ ہے۔ قادر یار، غلام غوث تے فتح محمد بٹالوی ہوراں دے مثنوی وچ لکھے قصے اپنی ضخامت تے صلاحیت دے حوالے نال اچھتا رکھدے نیں۔

مثنوی دی روایت موجب ایہناں قصیاں دا مڈھ حمد، نعت تے منقبت توں بنھیا گیا۔ ایہناں وچ کردار نگاری، منظر نگاری، حقیقت نگاری، سراپا نگاری تے روانی روایتی ڈھنگ راہیں دسدی ہے۔ قادر یار نے اپنے قصے وچ سرخیاں گھٹ ورتیاں نیں۔ حمد، نعت، منقبت، قصہ لکھن دا کارن، مڈھ تے باقی داستانوی طریقے نوں روایتی طریقے نال جوڑیا گیا ہے۔ پہلی سرخی ”آغاز داستان عشق“ پٹھ شاعر نے سوہنی دے جن توں لے کے جوان ہون تک دی گل کہتی۔ دوجی سرخی ”در بیان مرزا عزت بیگ“ دی سرخی پٹھ مرزا عزت بیگ دے جن توں لے کے مہینوال بنن تک دی گل مکائی ہے۔ شاعر نے گل اختصار نال کہتی۔ ”در بیان کباب کردن گوشت از اں خود برائے خاطر سوہنی“ وچ کہندے نیں:

بیرے لاہے اپنے مہینوال فقیر

سیخاندے منہ چاہڑیا گوشت پنڈا چیر (5)

فتح محمد دی ”سوہنی مہینوال“ مکمل کتاب ہے جہدے وچ پنجابی قصہ اپنی پوری تفصیل نال بیان کہتا گیا ہے۔ روایتی طور اُتے حمد، نعت، منقبت تے مدح توں بعد شروع ہون والی کتاب وچ عنوان فارسی وچ دتے گئے۔ مولوی صاحب لکھدے نیں کتاب نوں اوہناں سائیں بوٹے شاہ صاحب متخلص یتیم شاہ دے کہن تے لکھیا۔ ”درد ذکر تعریف حُسن سوہنی گوید“ پٹھ فتح محمد ہوراں بیاسی شعر لکھے۔ سوہنی دیاں سہیلیاں دی تعریف واسطے شاعر نے پنجی شعر لکھے:

دیکھے حُسن جمال سوہنی دا آن ملے وچہ ڈاراں

اکو جہیاں ساریاں سیاں کردیاں عیش بہاراں (6)

سوہنی مہینوال قصے نوں ایڑ گیارہ درجن شاعران مکمل طور تے مثنوی وچ لکھیا۔ ایس حوالے نال قادر یار، مولوی فتح

محمد، عبدالحفیظ قریشی تے غلام غوث ہوراں دے ناں نیں۔ پیر فضل گجراتی دی نظم ”دوسکیاں بھیناں“ ایسے صنف وچ اے جہدے وچ سید فضل گجراتی ہوراں سوہنی تے سسی دیاں اوکڑاں دا تقابلی جائزہ لتا۔ ایہہ نظم تقابلی تنقید دا اُچا تے سچا نمونہ اے۔ مان داس فقر، سادھو سدا رام، گنیش داس، میوہ داس تے راجہ رام ہوراں دیاں داستاناں وچ وی ایس صنف دا تھوڑا بہت ورتارا اے۔ دوہڑہ، ہندی تے سنسکرت دی اک بحر اے۔ ایہدے وچ دو یا چار مصرعے ملدے نیں۔ پہلے مصرعے دا خیال دو جا مصرعے مکمل کر دالے۔ مضمون نوں دہرا کے چکایا گیا اے۔ ڈھیر بحر نیں جنھاں وچوں ۲۳ بحر مشہور نیں۔ پنجابی دی بوہتی بیانیہ شاعری ایسے صنف وچ اے۔ ایہہ صنف کہانی لئی وی مناسب سمجھی جاندی اے۔ دوہڑے بارے ممتاز بلوچ لکھدے نیں:

”دوہڑے دے چارے مصرعے ہکسے وزن دے ہندے نیں۔ ہر مصرعے وچ قافیہ وی ہندا اے تے ردیف وی۔ چوانہ مصرعیاں وچ ہکسے مضمون نوں بیان کیتا ویندا اے۔ عام طور تے دوہڑے دے پہلے مصرعے وچ مضمون دی چڑھتل ہوندی اے۔ وچکار لے دوں مصرعیاں وچ اس مضمون دی وضاحت تے مثالیں ہوندیاں نیں تے چوتھے مصرعے وچ اس مضمون دا نچوڑ ہوندا اے۔ عام طور تے دوہڑے دے چوتھے مصرعے وچ شاعر دا تخلص وی ہوندا اے“۔ (7)

سید ہاشم شاہ ہوراں قصے سوہنی مہینوال لئی پنجابی ادب دی ہرمن پیاری صنف دوہڑا ورتی۔ ایہناں دی لکھی داستان پنجابی ادب دی اک اہم دستاویز اے جنھوں قصیاں دی تاریخ وچ اچھا مقام حاصل اے۔ قصہ سوہنی مہینوال دے حوالے نال ایہنوں نوں لکھنا حاصل اے کیوں جے سید ہاشم شاہ ہوراں داسب توں پرانا تے مکمل قصہ ایسے صنف وچ اے۔ سید ہاشم شاہ ہوراں مکمل کہانی پورے رنگاں سمیت بیان کیتی تے قصے نوں امر کردتا۔ قصہ، قصہ کاری دے اصولاں تے پورا اُتر دا اے۔ ہاشم شاہ ہوراں عنوان قائم نہیں کیتے، دوہڑے نال دوہڑا جوڑ کے گل اگے ٹوری اے۔ اوہناں واہوا اختصار توں کم لیا۔ سید ہاشم شاہ ہوراں پہلے تن دوہڑے اللہ تعالیٰ دی شان وچ لکھے چوتھے دوہڑے وچ عشق دی گل دس کے پنجویں وچ قصہ لکھن دا کارن دسیا تے نال ای داستان دا مڈھ بنھ دتا۔ ایس کھوج وچ صرف دو دوہڑے پیش کرن تے اکتفا کیتا گیا اے۔ دوہڑے اوس مقام توں لتے گئے جتھے دونواں دی عشق کہانی کھنڈی تے گھمیا راں مہینوال تے سوہنی بارے آپس وچ کجھ مشورے تے صلاحواں کیتیاں۔ سید ہاشم شاہ ہوری لکھدے نیں:

بد اولاد بُری ایس کولوں اپنا آپ بچاؤ

ہاشم شرم رہے جت ویلے شکر کرو لکھ پاؤ (8)

خادم حسین خادم ہوراں ”دلاں دے سودے“ وچ تن قصے شامل کیے۔ پہلے نمبر تے ہیرا، نچھا، دو جے نمبر تے سسی پونوں تے تیجے نمبر اُتے قصہ سوئی مہینوال رکھیا۔ خادم حسین خادم ہوراں قصے دانناں سوئی رکھیا تے ایہہوں دو ہڑے دی صنف وچ لکھیا۔ کتاب وچ اپنے بارے وی شاعر نے بڑا کجھ لکھیا اے تے اپنے نال جُوے ہوئے لوکاں اُتے وی بھرواں چانن پایا۔ میاں عاجز شاہ جیونہ نے وی اپنا قصہ ”سوئی مہینوال“ دوہڑیاں وچ لکھیا۔ دوہڑے دی صنف وچ سوئی مہینوال لکھن والے شاعراں وچ سید ہاشم شاہ، خادم حسین خادم، میاں عاجز، گنگا رام، میاں بڈھا مشتاق، فضل کریم حشمت، عظمت جاوید عظمت غوری، غضنفر علی شاہد، مولوی رکن الدین تے غوث علی شاہ شامل نیں۔ اک دو شاعر اچھے نیں جہاں کتاب وچ گنتی دے ای دوہڑے شامل کیے۔ ڈیوڑھوں اردو فارسی وچ مستزاد آکھدے نیں۔ ایہدے وچ چار مصرعے ہندے نیں جنھوں بند آکھیا جاندا اے۔ ہر مصرعے دے عرضی رکن ڈیوڑھے ہندے نیں۔ ہر مصرعے دے نال ادھایا چوتھا حصہ لایا جاندا اے۔ وادھا اوسے بحر وچ ہندا اے البتہ وادھو حصہ وکھردیف داوی ہوسکدا اے۔ سید فضل شاہ ہوراں دیاں سی حرفیاں دا مجموعہ سی جہدے وچ ’سی حرفی سوئی‘ شامل سی۔ ایہی حرفی ’ڈیوڑھے‘ دی صنف وچ لکھی گئی۔ صنعت تکرار لفظی دا بچا نمونہ اے:

بے بن جانی دشمن جانی مارن کارن چے، بھانبر چے

عزت عزت بیگ گوانی گھڑی گھڑی جس کپے، کپے کپے

سودا سودا سودا سودا کرن سودا گر بچے، مول نہ بچے

فضل سوئی سوئی ہوڈی مردی عاشق سچے، ڈیل ڈیل سچے (9)

سید فضل شاہ دی سی ”حرفی ڈیوڑھ“ توں وکھ سادھو سد رام تے سندر سنگھ سکھو والیا نے وی اپنے قصے وچ ایس صنف دا ورتار اکتیا۔ اکھر پٹی دے اکھراں نوں سامنے رکھ کے شعر کہن دار و اج ڈھیر پرانا اے۔ پنجابی وچ سب توں پہلی تے پرانی سی حرفی شاہ میراں جی دی دی جاندی اے۔ اوہناں توں کچھ حضرت سلطان باہوداناں اے۔ قادر یار نے صنف نوں ہورا چھائی بخشی تے ایس صنف نوں درویشاں دی گڈڑی وچوں کڈھ راجیاں دے محلاں وچ واڑیا۔ سلطان باہودے ابیات تے قادر یار دا قصہ پورن بھگت سی حرفی دامان جوگ نمونہ نیں۔ ڈاکٹر مان سنگھ امرت نے پی ایچ ڈی دے مقالے دے دو جے باب وچ قصہ سوئی مہینوال لکھن والے پنج موڈھی شاعراں دی دس پائی۔ اوہناں وچ پہلے شاعر صاحب سنگھ، دو جے سلطان محمد، تیجے مہر سنگھ، چوتھے حافظ برخوردار تے پنجویں ہاشم شاہ نیں۔ حافظ برخوردار توں وکھ دو جے کسے شاعر دے جمن یا مرن دے

حوالے نال فاضل محقق نے کوئی پکا حوالہ درج نہیں کیا۔ ایسے گھاٹ پاروں سید ہاشم شاہ نوں سوئی مہینوال لکھن والا پہلا شاعر منیا گیا۔ پہلے تیاں شاعر ایں اپنے قصے سی حرنی دی صنف وچ لکھے جدکہ چوتھے شاعر دے قصہ سوئی مہینوال دی کسے پاسیوں دس نہیں پئی۔ کھوج موجب قصے نوں سب توں پہلاں سی حرنی وچ لکھیا گیا۔ جس پاروں سید فضل شاہ داناں اچھتا رکھدا اے۔ کیوں جے اوہناں دیاں پنج سی حرفیاں دا مجموعہ شائع ہو یا جہدے وچ اوہناں دی اک سی حرنی سوئی مہینوال شامل سی البتہ اوہ سی حرنی ڈیوڑھ وچ سی۔ واصف بڈیا نوئی مرحوم دی سوئی مہینوال وچوں اک نمونہ:

ز زور جوانی تے حسن سوہنا نال پردیاں دے رہی اے کج سوئی
بول بولدی رمزاشاریاں دے رہی اے پال بٹھارے دی لج سوئی
پھرے لگ لگا کے حال مقصد گاک بھانڈیاں دے دیکھے پنج سوئی
واصف شان گجرات دی اللہ اللہ پٹھی وچ دکان دے سج سوئی (10)

سی حرنی وچ پورا قصہ لکھن والے یا اپنے قصے وچ سی حرنی ورتن والیاں وچ صاحب سنگھ، سلطان محمود، اردو ڈارائے، سید فضل شاہ، مہر سنگھ، محمد بخش فرشی، انور علی چدھڑتے واصف بڈیا نوئی شامل نیں۔ باراں ماہ، اٹھوارے تے ست وارے ہندوستان دی پرانی صنف اے۔ ہندی شاعری دے روپ وچ شاعر سال نوں چھ رتیاں وچ ونڈ کے برہاد حال بیان کردے۔ بدلدی رت نال شاعری دا انداز تے جذبے بدلدے تے سنن پڑھن والیاں دے دلاں نوں چھوہ لیندے۔ صنف دا پتہ سنسکرت تے انگریزی وچ ملدا اے۔ اردو تے پنجابی وچ ایہ صنف لکھیاں جا رہیاں نیں۔ ایس حوالے نال مسعود سعد لاہوری، بلھے شاہ، خواجہ فرد فقیر، شاہ مراد تے نور کشمیری داناں اے۔ باراں ماہ وچ مکمل طور تے قصہ سوئی مہینوال لکھن دا ثبوت تے نہیں ملدا پر کئی شاعر ایں اپنیاں قصیاں وچ ایس صنف نوں ورتیاں وراے۔ مولوی رکن الدین اپنے قصے وچ لکھدے نیں:

چڑھدے مگہر موڑ مہاراں سایاں میلیں یار پیارے نون
وہچاں نت خریدیاں بھانڈے سرچاواں بہاراں دہارے نون (11)

باراں ماہ وچ پورا قصہ کسے شاعر دانیں ملدا پر دائم اقبال دائم، کور چندراہی، گنیش داس، سندرسنگھ سکھو والیا، مولوی رکن الدین، سید جھنڈے شاہ تے راجہ رام نے اپنی قصیاں وچ ایس صنف نوں شامل ضرور کیتا اے۔ ستوارہ پنجابی دی مشہور صنف اے جہدے وچ جدائی، ہجرتے وچھوڑے دے مضمون نیں۔ ایس صنف وچ پورا قصہ تے نہیں پرکئی قصیاں وچ ایہدے راہیں ہجرتے وچھوڑے دی کیفیت بیان اے۔ سندرسنگھ سکھو والیا، بوٹے شاہ متخلص یتیم شاہ، سید جھنڈے شاہ سلیم شاہد داناں لیا جاسکدا اے۔ سلیم شاہد نے تے ستاراں توں چونتی مصرعیاں وچ اک دن دا حال لکھیا۔ منگل واردے حوالے

نال لکھے ہوئے چونتی مصرعیاں وچ لکھدے نیں:

یوسف کھوہ توں باہر آیا ہجروں ٹھریا منگل
کالا بکرا کالی کلڑی کنگنی چریا منگل (12)

وارجوش بھری تے ترکھی صنف اے جہدے وچ جنگاں تے پیار پریت دیاں وارداتاں نیں۔ داستان پیلومرزا صاحبان ایہدے وچ لکھی گئی۔ سوہنی مہینوال دے حوالے نال پنجابی ادب وچ ایس صنف دی ورتوں اے۔ سیف الملوک وراگے قصے دے خالق میاں محمد بخش نے وی ایہ صنف ورتی پر اوہناں چار چار مصرعیاں دے بند لکھے۔ اکبر علی غازی نے 2018ء وچ ”مہینوال دی وار“ دے نال نظم لکھی جہدے وچ اوہناں نے سوہنی مہینوال دی کہانی نوں ڈھنگ نال ویکھن دا چارا کیتا۔ واردے رنگ وچ شعر نیں جھان توں پتہ لگدا اے جے مہینوال نوں اپنے حق لئی کجھ ہور دلیری دی لوڑ سی:

توں کیوں نہ سوٹا ورتیا کیوں نہ ورتیا تیر
ڈنڈا وگڑیاں گکڑیاں دا توں سنیا ہوسی پیر (13)

لفظ رباعی عربی اکھر رُبع توں اے۔ جہدے معنی چار نیں۔ رُباعی دے چار مصرعے نیں۔ اجہی نظم داناں رباعی پئے گیا۔ عربی شاعری وچ صنف رباعی نہیں ہیگی۔ ایہہ کاڈھ اہل فارس دی اے۔ ایران وچ ایس صنف نوں دوہیتی، چہار مصرعہ تے ترانہ وی کہندے نیں۔ فارسی رُباعی دا مکھ مہاندرا الیکن وچ بابا طاہر تے ڈاکٹر محمد اقبال ہوراں دا ہتھ اے۔ ایہدے لئی بحر ہزج مسدس محذوف عام طور تے ورتی جاندی اے۔ ایس چومصرعے وچ پہلا، دو جاتے چوتھا مصرعہ ہم ردیف تے ہم قافیہ اے البتہ تینا مصرعہ ضروری نہیں جے ہم قافیہ ہووے۔ پنجابی شاعراں ایہدے اُتے عنوان وی لکھنا شروع کردتا۔ وزن دے حوالے نال فرق دسد اے جس پاروں ایہدی بہتر قطعے نیڑے جا پیندی اے۔ مولانا بخش کشتہ، فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ تے محمد اقبال نجی دیاں رباعیاں دسدیاں نیں۔ قصہ سوہنی مہینوال دے شاعراں وی ایس صنف توں لا بھ چکیا۔ عاطف سوہلوی نے زبان ٹھیٹھ پر سوکھی ورتی، کتے کتے نو یکلہا پن وی موجود اے۔ جویں لکھدے نیں:

ناٹگا مست دیوانہ مجزوب کملا ہر خاک تے لک لنگوٹ ہے اک
اوہنوں کوئی سودا نہ مرض بیبا صوف سوہنی دی اوس نوں چوٹ ہے اک
اوہنوں ملے سوہنی دکھ مک جان دے سوہنے یاردی اوس نوں تروٹ ہے اک
عاطف یارد ہکے ملے غلطیاں دے بد بخت ڈگا عرشوں بوٹ ہے اک (14)

میاں سراج الدین سراج قادری ہوراس قصے وچ رباعی دے عنوان واہو ساریاں رباعیاں لکھیاں پر اوہناں کولوں کم مقولہ شاعر والا لیا۔ کبت لمی جردی صنف اے جہدے وچ لکھن دار، حجان پاکستانی پنجاب وچ گھٹ اے۔ گنیش داس ہوراس عشق دے پینڈے وچ آن والیاں ساریاں مشکلاں کبت ایہں بیان کیتیاں۔ کبت دے حوالے نال جیواسنگھ، بھگوان سنگھ، باغ سنگھ بھیکھا، پورن رام، مت سنگھ، سادھو سدارام دمدمہ صاحب والے، پنڈت رکھی رام، سندرسنگھ سکھو والیا، سدارام، گنیش داس، سدارام لہارا داسی، کورچندر راہی، ویداندر سنگھ، چراغ دین جونیکے والے تے ایشر داس دے ناں لتے جاسکدے نیں۔ ایہناں ساریاں اپنے قصیاں وچ ایس بحر نوں ورتیا تے ایہدے کھلا وچ مان جوگ وادھا کیتا۔ بولیاں پنجابی زبان دی نویکلی صنف نیں جہدے کلمے مصرعے وچ ای گل پوری کردتی جاندی اے۔ ایس صنف وچ مذکورہ قصہ لکھیاملدا اے۔ چھو سنگھ، ریٹا دین، منکت رام تے گوردی پوٹھل نے ایس صنف وچ اپنا قصہ لکھیا۔ ریٹا دین نے اک مقام تے دسیا جے مرزا عزت بیگ اپنے غلام دی زبانی سوہنی دے حُسن دی تعریف سُن کے کنج سوہنی تے بناں ویکھیں لاٹو ہو گیا:

صفت سوہنی دی کر کے یارو، کلمے غلام سناوے

مکھ دیکھ کے سوہنی والا، چندرما شرماوے (15)

ماہیے وچ سوہنی مہینوال دا قصہ سیالکوٹ دے شاعر واصف بڈیانوی ہوراس لکھیا۔ شاعر نے کئی صنفوں ورتیاں نیں پر 116 ماہیے لکھ کے اوہناں تقریباً پورا قصہ لکھن دا چارا کیتا۔ واصف بڈیانوی لکھدے نیں:

رُت ٹھاٹھاں ماردی اے

وچ گجرات سچی دُکان تلمے گھمیا ردی اے (16)

نذیر احمد منظور بٹ، پیر پیر بخش کول ڈرامہ دی صنف اے۔ انداز سوال جواب تے مکالمے دا اے۔ مولوی رکن الدین ہوراس ترہیاں دناں دے حساب نال چار چار مصرعیاں دے بند لکھے۔ کجھ شاعر اں کول غزل دا عنوان وی اے۔ واصف بڈیانوی، بڈھا مشتاق گھڑتلی، مولوی رکن الدین، پیر بخش پیرن تے سراج الدین سراج قادری وغیرہ۔ امیر علی میر نے بند مصرع تے اگے اک ٹیپ دا مصرع لا کے بنایا۔ ناگرنے فرد لکھے۔ شفیع سودائی نے قوالی دارنگ اختیار کیتا داتم اقبال داتم تے سراج الدین سراج ہوراس کول ساتی دے عنوان دسدے نیں۔ عبدالمجید کریام والا نے 'گرہ' قائم کیتا۔ پیر فضل گجراتی دادامن وکھرا رنگ رکھدا اے۔ غلام غوث تے میاں عبداللہ اٹھوال دے قصے محسن وچ نیں۔ جد کہ مراد بخش لوہاری منڈی والے، خوشی رام عارف تے محمد عظیم نے مسدس وچ سوہنی لکھی داتم اقبال دی نعت تے احمد دین کول مسدس وچ لکھیاں شیواں دسدیاں

نیں۔ صنفی اعتبار نال داستان سوئی مہینوال وکھ وکھ شاعران اڈواڈ صنفان وچ لکھیاں۔ ایہہ قصہ بیت، ہیبت یا بند، مثنوی یا دوہڑا، سی حرفی، دوہڑہ، کبت تے واری صنف وچ لکھیا گیا جدکہ کجھ شاعران جزوی طور اُتے اپنیاں داستاناں وچ باران ماہ، ستوارے، مسدس، غزل، بولی، ماہیاتے اٹھواریاں نوں کرداراں دے جذبیاں دی شدت بیان کرن لئی ورتیاے۔

حوالے

- 1- حفیظ احمد، ڈاکٹر، قصہ یوسف زلیخا، لاہور، پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیٹریچ، آرٹ اینڈ کلچر، 2016ء، ص 104
- 2- فضل شاہ نوان کوٹی، سید، سوئی مہینوال، لاہور، حمید بک ڈپوسٹ، ص 20
- 3- فیروز دین گلین، سائیں، سوئی، گجرات ہفت روزہ جدید پنجاب، ص 37
- 4- خیزی شاہ، سوئی مہینوال، شہر ندارد، پبلشر ندارد، ص 63
- 5- قادریار، قصہ سوئی مہینوال قادریار، لاہور، ملک دین محمد اینڈ سنز پبلشرز وناجران کتب، ص 11
- 6- فتح محمد، سوئی مہینوال فتح محمد، بٹالہ، مفید عام پریس، ص 31
- 7- ممتاز بلوچ، سچ دے دوہڑے، لاہور، سانجھ، 2010ء، ص 20
- 8- ہاشم شاہ، سید، کلام ہاشم شاہ، مترجمین، احسان اللہ طاہر وڈاکٹر امجد علی بھٹی، لاہور، عزیز پبلشرز، 2006ء، ص 143
- 9- فضل شاہ، سید، سی حرفی، دوہڑہ جات، لاہور: مطبع مارنگ سٹار، ص 46، 47
- 10- واصف بڈیانوی، سوئی مہینوال دی سچی داستان، بڈیانہ، مکتبہ واصفی آستانہ، دوجی وار 2003ء، ص 11
- 11- رکن الدین، مولوی، سوئی مہینوال، لاہور، کاشی رام پریس ٹھٹھ سٹیٹ کپور تھلہ، ص 98
- 12- سلیم شاہد، سوئی مہینوال، لاہور، معاصر مطبوعات، ص 218
- 13- اکبر علی غازی، مہینوال دی وار تے ماں بولی داپیار، لاہور، ادارہ پنجابی لکھیاریاں شاہدرہ، 2018ء، ص 9-10
- 14- عاطف سولہوی، سوئی مہینوال، لاہور، حمید بک ڈپوسٹ، ص 100
- 15- مان سنگھ امرت، ڈاکٹر، پنجابی سوئی کاودا آلوچنا تمک ادین، لپی انتر، عاشق علی فیصل، قلمی، مملوکہ، راقم، ص 176، 177
- 16- سوئی مہینوال دی سچی داستان، ص 20

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

☆ ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

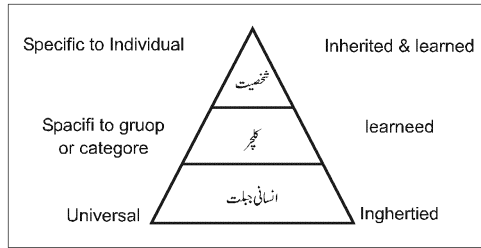
فرید؛ وسوں دا شاعر

Abstract

Baba farid was not only the first Punjabi poet but he helped Punjabi language for its development. His most important contribution is literary purposes. Such statements always confused with the fact that authors try to prove that he started all this, Punjabi has poetic purpose before oral tradition. He gave the Punjabi culture its new tradition in writing and culture in new form. Earlier poets written in primitive Punjabi, before Farid. There was little in Punjabi literature apart from traditional and anonymous ballads. By using Punjabi as language of poetry, Farid laid the basis for a vernacular Punjabi literature that would be developed later. Sanskrit, Arabic, Turkish and Persian had historically been considered the languages of the learned and the elite, and used in monastic centres. Punjabi was generally

considered a less refined folk language. It was always neglected beside its general acceptance in day to day life. Nearly three centuries pass before another figure of any status relieves the curious blank." Farid couplets, "Dohras", reflect a poise, serenity, grim yet confident, volatile, meaningful use of culture through Language. He used woman as a metaphor to show their plight in society. He even portrayed the plight of common farmers.

لوکائی دے جیون ڈھنگ نوں ثقافت آکھیا جاندا اے۔ ایس وچ خاص تھاں دے جیاں دی تکی تے کرنی دوویں
نیں۔ جس راہیں علاقے دے رویے، احساس اتے نظام دی بنیہ تجھدی اے۔ کلچر اک نسل توں دوجی تک آپوں آپ ہی راہ
نپدا اے۔

(1)

Hofstede موجب انسانی جبلت اکو اے پر ثقافت ہر علاقے دی اپنی اے۔ بندہ آپو اپنی ذہنی صلاحیت راہیں
رد و بدل کردار ہندا اے۔ جیون لئی انسان اپنے آپ نوں آل دوالے وچ ڈھال دے جتن مڈھوں کردا آ رہیا اے۔ زمین،
میدان، پہاڑ، صحرا، سمندری جزیریاں نال بنی۔ آب و ہوا، رہن سہن، کھان پین، سوون جاگن ایہتوں تک کہ دیہاڑوی ہر
علاقے رچھوں نیں۔ ایسے وکھرے موسم اتے علاقائی ضرورتاں وچوں وکھ وکھ وسیب تے تو ماں بنیاں تے ایہتوں ہی ایہناں
دی ثقافت وی پھٹی۔ The Routledge Dictionary of Literary Terms موجب:

"Culture Metaphorically, a cultivation (agri -

cultura); the cultivation of values; by extension, a
body of values cultivated." (2)

معاشرتی رویے آل دوالے واپڑن والیاں اڈواڈ واقعاں تے شیواں نال جڑت تے وکھرپے تے احساساں توں
جمدے نہیں۔ جدکے قوم دی اصل تک اپڑن لئی جتن کیتے گئے تاں ماہراں، بھائیں اوہناں دا تعلق نسلیات نال سی، نفسیات
نال تے بھائیں مسئلہ معاشیات داہرکے وسیب دی پٹاری پھولن دے چارے کیتے۔

بابا فرید دا تعلق نیلی بار نال اے۔ بار اوہ علاقہ اے جیہڑا دریاواں وچکار اُچا ہووے کہ او تھے دریا دا پانی نہ اپڑے
زمین تے پانی دی کمی ہوون پاروں کاشت کاری نہ ہوندی ہووے۔ اجیہی تھیں زمینی نمکیات دی گھاٹ نہیں ہوندی، پر بارش
دے پانی پاروں او تھے فصلوں نہیں اگانیاں جانڈیاں سگوں جنگل ہوندا اے۔ ایہہ علاقہ راوی تے ستلج دے وچکار اے۔
ایہناں دریاواں پاروں اتھے ڈھیر پرانی وسوں دے آثار نہیں۔ ہڑپہ دے باقیات ایس گل داہنگاراوی بھر دے نہیں۔ نیلی بار
دا ایہہ علاقہ پنجاب دے جنوب مشرق وچ اے۔ بولی دی نہار لہندی جانگی اے۔ ونڈتوں پہلے تائیں اتھے وکھو وکھوند ہباں
دے لوک آباد سن۔ 1976ء دے گزٹ موجب:

“There are 118, 837 hindus and 22, 60231 ks.” (3)

بابا فرید ہوراں داواہ ایہناں سارے لوکاں نال سی جیہڑے وکھو وکھوند ہب نال جڑے سن پر اوہناں دی بولی، کھان
پین، رہن سہن، بوٹے، پکھیر و، جنور سبھ سا نچھے سن۔ بابا فرید دی حیاتی دا بہتا حصہ پاکستان وچ لنگھیا۔
اویہی وسیب اوہناں دی شاعری وچ دسد اے۔ بابا فرید دی شاعری وچ تھیں تھیں جنگل تے رکھاں دا ذکر اے۔

فریدا ایہہ جو جنگل رُکھڑے، ہریل پت تہاں

پوتھا لکھیا ارتھ دا، اکیس اکیس مانہہ (4)

نیلی بار دا علاقہ گرم تے ریٹلا اے ایسے لئی اتھے صحرائی پھل تے درخت چوکھے ہوندے نہیں۔ جنڈ، ون تے کمر
عام ملدے نہیں۔ کمر دریا دے کنڈھیاں دے نال اُگدا اے۔ فصلوں وچ اہم علاقہ کپاہ لئی سلاہیا جاندا رہیا اے۔

”وادی سندھ میں ایک ایسا عجیب پودا ہوتا ہے جس میں چاندی کے سفید پھول

کھلتے ہیں۔ یہ بھیڑوں کی اون سے بہت سرس اور بہتر ہے اور یہ لوگ اس اون

سے کپڑا بنتے ہیں۔“ (5)

فرید دے شلوکاں اندر کیاہ دا نچ ذکر ملدا اے:

فریدا ویکھ کپا ہے جو تھیا، جو سر تھیا تھلاں

کما دے ارگا گدے، گئے کونکیاں

مندے عمل کریندیا! ایہہ سزا تھیاں (6)

جنوراں، پرندیاں نال بندے دی جڑت مڈھ توں اے۔ کتے لوک خوفناک بگیاڑ لوکاں دا لہو پیندے دسدے نہیں تے کدے لالچی کتا، اپنے لالچی و بیہار پاروں اصل پونجی کھو بہند اے کتے چالاک لومڑی جدمن چاہی شے تک نہیں اپڑ سکدی تاں ”تھوہ کوڑی“ آکھ گے ٹر پیندی اے۔ بابا فرید ہوراں وی بندے دین نصلتاں نوں و سبھی پکھاں دا بابا ناپو لوکاں دے اسمائیں اڈاون دا چارا کیتا

ہنس اڈر کو دھرے پیا، لوک وڈا رن جاء

گیہلا لوک نہ جاندا، ہنس نہ کو دھرا کھاء (7)

ہنس مست پکھی اے۔ اوہدی چوگ موتی دی گئی اے۔ لوک روایت وچ ایہہ پکھی جیہڑا اناج دی تھوویں موتی چگدا اے۔ ہنس دی مانتا بارے نجم حسین سید لکھدے نیں:

”ہنس دی سو بھیا چر کالائ توں لوک ریت وچ تری آوندی اے۔ خبرے اوہدے

دکھ پاروں اوہدی سدھ مگن تاری، اوہدے سہج پاروں ایہہ سو بھاتر۔“ (8)

ہنس نوں نجم ہوراں ”ویہاروں دکھ تھیون دی سکت دانٹان“ بنا کے پیش کیتا جیہڑے ایس سکت نوں اپنی حیاتی وچ ورت گئے اوہو ہنس اکھوائے۔ بابا فرید ہوراں ہنس، بگلا، باز، کوئل، کونج تے کاگ ورگے پکھیاں دیاں نصلتاں نوں علامتی طور تے بندیاں دی کرنی نال رلا کے پیش کیتا۔

طبقاتی ونڈ دی ننڈیا بابا فرید دی شاعری دا وڈا موضوع اے۔ اوہناں ایس ونڈ نوں بُرا جانن دے نال نال ایہنوں ختم کر کے جیاں نوں رل بہن دا ترلا ماریا اے۔ گر وگرن تھہ دا حصہ بنن دا وڈا کارن ایہہ سوچ دسدی اے۔ بابا نانک وانگ بابا فرید ہوریں وی گل دا بھلا تے گل دی خیر دا پرچار کرن والے جی سن۔ پیغمبراں توں بعد کارل مارکس اوہ بندہ سی جیہنے اپنے نظریاں پاروں لوکاں نوں اپنے ول کھچیا۔ از لوں ٹری ایہہ ونڈ نے اناج دے سماج نوں اپنے کلاوے وچ لیا ہویا اے۔ فرید آکھدے نیں:

فریدا کوٹھے ڈھکن کیتڑا، پر نینڈری نوار

جو دینہہ لدھے گانویں، گئے ولاڑو واڑ (9)

ریت رواج ہر وسیب دے آپو اپنے نیں وسیب وچ رنگ تے حیاتی ایہناں ریتاں رسماں کارن دسدی اے۔ ایہناں ریت رواجاں دالمچوڑا پچھوڑا اے۔ بندے دے جمن توں مرن تیک رسماں اوہدا سا تھ دیندیاں نیں۔ وڈکیاں کولوں وراثت وچ ملیاں ایہہ سوغاتاں اوہ سانجھ کے رکھدے تے آون والیاں دے تھ پھڑا کے ٹر پیندے نیں۔ ویاہ جمن، مرن جیہاں ہو رر رسماں دا ذکر بابا فرید دے شلوکاں وچ ملدا اے:

جند ووہٹی، مرن ور لے جا سی پر ناء

آپن ہتھیں جول کے، کیس گل گئے دھاء (10)

پنجاب دی دھرتی وچ دودھ نوں رب دانور آکھیا جاندا اے۔ فرید ہوراں اپنے وسیب وچ کھاوون پین والیاں شیواں داوی ذکر کیتا اے لکھدے نیں:

فریدا شکر، کھنڈ، نوات، گر، ماکھیوں، ماجھا، دُدھ

سبھے وستو مٹھیاں، رب نہ چنن تده (11)

بندے تے وسوں دا آپسی تعلق مرن تائیں کسے نہ کسے رنگ جڑیا رہندا اے اوہ جی جیہڑے وسیب توں کنڈ کر جاندا اے تے کسے اوپرے سماج وچ اپنیاں تھوڑاں لکاون دے جتن کردے نیں اوہناں دالاشعور ایہہ رشتہ کسے نہ کسے صورت جوڑی رکھدا اے۔ اج دا جی بھوویں اوس پرانے دادے پڑدے والے سماج توں کنڈ کر ویجیل وڈم نوں چھپے پیا ماردا اے ایسے سہ بابا فرید رنگے شاعر دے شلوک ایہہ ٹانکا جوڑ سکدے نیں۔

حوالے

- 1- Hosftede, G (1991 / 1994) cultrue and oranizations: software of mind, Londo: Harper collins Business, p 6.
- 2- Peter Childs and Roger Fowler, The Routledge Dictionary of Literary Terms.

3- Government of Punjab Imperial Gazzetteer of India; Provincial series, Punjab (Lahore, Aziz publisers, 1976), 5.

- 4- محمد آصف خاں، آکھیابابا فرید نے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2009ء، ص 307
- 5- ایم اے اشرف، تاریخ ساہیوال، ساہیوال: پنجاب لوک سجاگ، 2014ء، ص 104
- 6- آکھیابابا فرید نے، ص 192
- 7- اوہی، ص 210
- 8- نجم حسین سید، ”رنگ“، فریدوں نائک، نائکوں فرید، لاہور: رُت لیکھا، 2000ء، ص 44
- 9- محمد آصف خاں، آکھیابابا فرید نے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2009ء، ص 201
- 10- اوہی، ص 143
- 11- اوہی، ص 174

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

☆ ڈاکٹر فوزیہ حنیف

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

پنجابی لوک ادب و مزاحمت

Abstract

Folk Literature holds a vital position in the life of any nation because real behaviour of any nation is manifested through folk literature. While studying through the historical perspective, the resistance in Punjabi literature expresses that the origin of the resistance started in folk literature then it appeared in classical and modern poetry and prose. The resistance in Punjabi folk literature shows the collective behaviour of Punjabis who always fought against any internal and external hypocrisy and conspiracy. This article expresses political, economic, psychological, religious, moral and cultural resistance in Punjabi folk songs and folktales. It can be evaluated from the historical study of world that powerful nations have always been oppressing weaker nations. But those who have

awareness about their rights always raise their voice in different ways. Many nations attacked Punjab due to geographical importance but the inhabitants of Punjab stood up against any kind of oppression and tyranny. The resistance in Punjabi folk literature not only expresses the behaviour of Punjabis in the past but it also played an important role in character building of new generation.

مزاحمتی ادب دامڈھلا روپ بندے دے پہلے انکار، توں شروع ہو یا کیوں جے نہ اثبات دا وجود اے حیاتی نوں جیوندا وسدا تے مقصدی بناؤندی اے۔ جدوں بندے نوں شعور ہووے پئی کیہڑی شے چنگی اے تے کیہڑی مندی، اوس ویلے اوہ حق لئی لڑدا اے۔ کدی دل نوں مضبوط کردا اے تے کدی سماج دے تھیڑیاں راہیں کمزور ہوندا اے پر سارے حالات دا جدوں اوہ ڈٹ کے مقابلہ کردا اے تاں اوس ویلے ای کسے قوم دی نویں سریوں اُساری ہوندی تے 'ادب' نوں جلا ملدی اے۔ شاعری دا وجود نثر توں ڈھیر پُرانا اے ایس پاروں ادب دامڈھلا روپ انسانی جذبات دی صورت وچ شاعری راہیں نمایاں ہو یا۔ شاعری پہلاں سینہ بہ سینہ تے فیہ لکھتی روپ وچ آئی۔ لوک ادب کسے دھرتی تے اوس دے واسیاں دے آپسی رشتے تے سماج دی داستان اے جس وچ دھرتی نوں وسان، اُجاڑن تے دھاڑویاں دے اثرات آپو اپنے ڈھب نال موجود ہوندے نیں۔ ڈاکٹر اسلم رانا لکھدے نیں:

”جھوں تیکر لوک ادب دا تعلق اے ایہہ کسے وی علاقے یاں قوم دے پرانے ویلیاں دے سماجی ڈھانچے دا عکاس اے۔ ایہہ کسے شاعریاں ادیب دیاں ذہنی کوششاں دا نتیجہ نہیں ہونداتے نہ ای ایہہ اجم تے چڑھاخن دیاں دو جیاں صنفیاں وانگر کسے فن یاں قاعدے دا محتاج اے۔ فنی اعتبار نال لوک گیتاں بارے خاص گل ایہہ دے پئی ایہناں دے خالق شاعری دیاں معنوی تے فنی روایتاں دے غلام نہیں ہوندے۔ ایس لئی اوہ جو کجھ لوک گیتاں راہیں پیش کردے نیں اوہ دے وچ کوئی بناوٹ یاں فنی رکھ رکھاؤ نہیں ہوندا۔“ (1)

پنجابی لوک ادب و ساجی مذہبی سیاسی معاشی ہر پدھر اُتے نظر دسن والی مزاحمت دا کارن نہ صرف اندر لیاں سگوں باہر لیاں سازشاں تے ہلے سن۔ پنجاب جغرافیائی اہمیت پاروں ہمیش شمال مغرب ولوں آؤن والے دھاڑ ویاں دی عارت گری تے یلغار دانا نشا نہ بنیا۔ ایس دھرتی دے بہادراں نے دھاڑ ویاں نوں سوکھناں اتھے قبضہ نہ کرن دتا۔

ایس حقیقت توں انکار نہیں پئی تاریخی پچھو کڑو کھو کھو قوماں دے اُتو تھلی حملیاں نال بھریا اے۔ برصغیر پاک و ہندی گل کیتی جاوے تے ۱۴۵۰ء تیکر دلی دی مرکزی حیثیت ختم ہو گئی سی۔ دکن، گجرات، مالوہ، جوئیورتے بنگال آزاد ریاستاں بن گئیاں۔ پنجاب اُتے بہلول لودھی دی حکومت سی، جیہڑی ۱۴۵۱ء توں ۱۵۲۶ء تیک قائم رہی۔ فیروغلیہ خاندان نے ہندوستان اُتے ۱۵۲۶ء توں ۱۷۶۱ء تیک حکومت کیتی۔ مغل شہنشاہ اکبر نے جدوں نوں مذبہ دین الہی، متعارف کروایا تے اوس ویلے سر ہند دے حضرت مجدد الف ثانی ہوراں نے ایس سازش دے خلاف آواز چکی تاں جے اسلام نوں رلے توں پچایا جا سکے تے اوس دی خالص پوترتا نوں قائم رکھیا جا سکے۔ اورنگ زیب دی موت توں مہاراجا رنجیت سنگھ دی تخت نشینی تیک پنجاب نے ڈھاڑ دے دور دا سامنا کیتا۔ دلی دی کمزور مرکزی حکومت وچ ساہست نہیں سی کہ اوہ پنجاب نوں باہر لے دھاڑ ویاں توں پچاسکدی۔ ایس پاروں پنجاب دا نظم تے نسق کمزور ہوندا گیا۔ افغانیاں دا دعویٰ سی پئی پنجاب تے اوہناں دا قبضہ اے۔ دلی دی مرکزی حکومت پنجاب دے معاملیاں وچ دخل دین توں باز نہیں سی آؤندی۔ ایس لئی افغانیاں نے پنجاب اُتے قبضہ کرن لئی بار بار حملے کیتے۔ ایہناں حملیاں پاروں پنجاب دی سیاسی تے تہذیبی زندگی تباہ ہو کے رہ گئی۔ احمد شاہ ابدالی جیہڑا کہ نادر شاہ داسپہ سالار سی اوس نے ۱۷۴۷ء توں لے کے ۱۷۶۱ء تیک پنجاب تے پنج حملے کیتے۔ پہلے حملے (۱۷۴۷ء) وچ اوس نے لاہور نوں فتح کر لیا۔ سید محمد لطیف لکھدے نیں:

”دفعیل شہر کے نیچے درانی اور پنجابی فوج کا مقابلہ ہوا۔ شہنواز خان کو شکست حاصل ہوئی اور وہ فرار ہو کر دہلی چلا گیا۔ یہاں درانی فوج نے لاہور پر قبضہ کیا اور محلہ مغلیہ کو جس میں بیرون شہر امرائے لاہور کے مکانات تھے کہ اس محلہ اور مکانات کا اب پتا بھی نہیں۔ خوب لوٹا۔ شہنواز خان نے اپنے بڑے بھائی یحییٰ خان کے ساتھ دیوان لکھپت رائے کے مصاحب اور مصاحبوں کو بھی گرفتار کر لیا تھا۔ احمد شاہ نے ان کو آتے ہی قید سے مخلصی دی اور ان کی خاطر ایسی عزیز رکھی کہ شہر کو نہ لوٹا اور دیوان لکھپت رائے کو صوبہ لاہور مقرر کر کے سر ہند کا رخ کیا۔“ (2)

جدوں اوہ اگانہہ ودھیاتے محمد شاہ دے وزیر قمر الدین تے اوس دے پتر معین الملک جیہڑا کہ میر منو دے ناں نال

مشہور سی نے منو پوردی تھاں تے احمد شاہ نوں ہرایا۔ احمد شاہ ابدالی دے دو جے حملے (۱۷۴۹ء) وچ پنجاب دے صوبے دار معین الملک نوں مرکز وچوں مدد نہ ملی تے احمد شاہ نے سیالکوٹ، ایمن آباد، پسرورتے اورنگ آباد اپنے قبضے وچ کر لئے۔ احمد شاہ ابدالی نے ۱۷۵۲ء وچ تریبکی واری پنجاب تے حملہ کیتا۔ ایس واری فیروز پنجاب داصو بیدار کلا ٹریا تے ہار گیا۔ احمد شاہ نے اوس نوں معاف کر کے صلح کر لئی تے پنجاب لکھ سالانہ روپیہ ادا کرن دا حکم دے کے اپنے وٹوں اوسے نوں ای صوبیدار مقرر کر دتا۔ اقبال صلاح الدین لکھدے نیں:

”میر منو نے گیاہ گھوڑے مع زین اور دو ہاتھی مع ہودہ احمد شاہ ابدالی کی خدمت میں بطور نذرانہ پیش کئے۔ علاوہ ازیں پچاس لاکھ روپیہ تاوان ادا کیا۔ سرھند کا علاقہ افغانستان میں شامل کر کے ابدالی نے میر منو کو دوبارہ گورنر مقرر کیا اور خود کشمیر کی جانب واپس چلا گیا۔“ (3)

معین الملک اک قابل منظم سی۔ اوس نے پنجاب دی نظامت سنبھالن مگروں صوبائی نظم و نسق تے علاقائی دفاع نوں مضبوط کرنا شروع کر دتا۔ پر احمد شاہ ابدالی دے بار بار حملیاں پاروں پنجاب دے حالات بدترین ہو گئے۔ بہر حال مرکز دی چچقلش وچ معین الملک نوں ہرا کے وزیر عماد الملک نے آدینہ بیگ نوں اپنے وٹوں پنجاب داصو بیدار مقرر کر دتا۔ ۱۷۵۶ء وچ احمد شاہ ابدالی نے چوتھی وار پنجاب تے حملہ کیتا تے پنجاب نوں فتح کر کے ۱۷۵۷ء وچ دلی وٹیا او تھے اک مہینہ ٹھہریا۔ عماد الملک نے اوس کولوں معافی منگی۔ ایس واری اوہ اپنے پتر تیمور شاہ نوں لاہور دا والی مقرر کر گیا۔ عماد الملک نے مرہٹیاں نال رل کے احمد شاہ دے خلاف فیروز بغاوت کیتی۔ تیمور شاہ نوں مار دوڑایا۔ ۱۷۵۹ء وچ احمد شاہ ابدالی فیروز برصغیر آیا، اوس مرہٹیاں نوں ہرا کے لاہور تے دلی اُتے قبضہ کر لیا، آخر لاہور تے دلی اُتے قبضے دی ایس کیفیت نوں پنجاب واسیاں نے لوک گیتاں راہیں بیانیا۔ یاراں ورھے پنجاب دے وسنیکاں اُتے قیامت توں گھٹ نہیں سن۔ کبھڑا ظلم سی جیہڑا پنجابیاں تے نہ ڈھایا گیا۔ مایوسی بے اعتمادی، خوف جیہڑا کسے وی بندے اندر موجود ہوندا اے جیہڑا اپنارت روڑھ کے محنت کر کے پیسہ کمائے تے دو جیاں دے حوالے کر دیوے۔ درحقیقت لوک گیتاں راہیں معاشی سماجی تے نفسیاتی اذیت دے خلاف مزاحمت جیہڑی بے اعتمادی تے خوف دی کیفیت ظاہر کردی دسدی اے۔

افغانیاں مگروں انگریز تجارت دے پلیٹ فارم نوں اگانہہ ٹور ہندوستان آئے۔ ایسٹ انڈیا کمپنی انگریز دی تجارتی کمپنی سی جس ہولی ہولی ہندوستان اُتے اپنی تہذیب تے حکومت دے پنچے گڈے۔ جدوں انگریز نے پنجاب اُتے قبضہ کیتا تاں اوہناں نہ صرف ایہتھوں دے لوکاں دی حیاتی دی اصل بنیاد فصلاں تے زمیناں اُتے مالیہ لائیاسگوں مالے دی قیمت وچ

وادھا کیتا جس پاروں سدھے سادھے لوکاں اندر احتجاج تے مزاحمت نے جنم لیا۔ اوہناں نے اپنی حکومت نوں مضبوط کرن لئی مقامی فوج بنائی تے نوجواناں نوں جبری بھرتی کرنا شروع کیتا جیہڑا اکھ والے پنجابیاں نوں برا لگا۔ آخر پنجاب وایاں نے جنگ آزادی لڑن دا فیصلہ کیتا۔ ڈاکٹر نوید شہزاد لکھدے نیں:

”لوگ زوال کے سلسلے کو روکنے اور اپنا کھویا ہوا مقام دوبارہ پانے کے لیے بے چین تھے۔ وہ سماج میں اپنا کھویا ہوا مقام دوبارہ حاصل کرنا چاہتے تھے جو فرنگی کے آنے کے بعد ان کو حاصل نہ تھا اور نچلے طبقے اس اُمید پر زندگی گزار رہے تھے کہ ایک دن قابضین یہاں سے بھاگیں گے، دوبارہ دیسی حکومت قائم ہوگی اور پھر سے دولت و عزت کے راستے ان پر کھل جائیں گے۔ لہذا اس میں حکمران، زمیندار، سپاہی، عالم، پنڈت اور مولوی سوائے چند ایک غداروں کے سبھی شامل تھے۔“ (4)

جنگ آزادی پاروں سماجی، مذہبی، سیاسی تے اقتصادی مسئلے پھلے۔ انگریزاں نے پنجاب دی دھرتی اُتے پیر دھرن مگروں استھے اپنی تہذیب تے رساں رواجوں نوں عام کرن دیاں کوششاں چھوہیاں تے نال ای اوہناں نے ایستھوں دے وایاں نوں عیسائی مذہب اپناؤن تے مجبور کیتا۔ ایہناں پالیسیاں نے انگریز حکومت دے خلاف لوکاں دے دلاں وچ نفرت نوں ودھایا۔ فیر اوہناں لوکاں دیاں بھوئیں دیاں سنداں منگیاں اوہدوں استھے لکھت پڑھت نہیں ہوندی سی۔ ایس طرحاں بیودادے دیاں زمیناں دے ماکاں کولوں زمیناں لٹیاں گئیاں۔ ایسے کارن ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی پنجاب وچ وی لڑی گئی۔ بار دے علاقیاں خاص کرنیلی بار ساندل بارتے گنجی بار دے علاقیاں دے سورمیاں جہاں وچ کھرل، ڈو، کاٹھیے تے فتیانے اگے سن نے جنگ وچ حصہ لیا۔ جنگ دے اصل سورمے رائے احمد خان کھرل، سارنگ، ماد تے تھو کاٹھیا، نادر شاہ قریشی، مرادفتیانہ، امانت علی چشتی، نظامی، حضرت بابا نگاہی شاہ چینیوٹی، شہید ولی داد مردانہ (بلوچ)، سو جا بھدر، و جلا ترہانہ، موکھا ویہنی وال سن۔ جہاں دے ناں اج وی پنجابی ڈھولیاں اندر موجود نیں۔ انگریزاں اگے ہار نہ منی سگوں آزادی لئی لڑدے رہے۔ دُنیا دے ہر علاقے وانگ پنجاب دی دھرتی دی تاثیر اوس دے آنکھی گھر وواں دی بہادری اندر موجود اے جہاں دی بہادری دے گیت اج وی پنجاب دے دریاواں دے کنڈھے گائے جان دے نیں۔ ایہہ لوک گیت عام لوکاں دے دلاں دی آواز اے جیہڑی جبری ننڈیا کردی اے ایہہ اصل سرمایہ اے۔ جدوں انگریز نے پنجاب اُتے قبضہ کرنا چاہیا تاں اوس کئی حربے ورتے۔ انگریز دور وچ گھوڑیاں پنڈھ داوڈا ذریعہ سن۔ انگریزاں نے لوکاں کولوں گھوڑیاں منگنیاں شروع کیتاں تاں جے لوکاں نوں مالی طور تے ذرائع آمدورفت دے حوالے نال کمزور کیتا جاوے اوس ویلے لوکاں نے برکلتے احمد خان

کھرل دے مکالے نوں ڈھولے راہیں بیان کیتا اے جس وچ بھر پور مزاحمت دسدی اے۔
انگریز برکلی آکھے

خان احمد دیویں آساوی گھوڑی

نندوں لکھا لیا ساں تیرے ناں دی نیک نامی

خان احمد آکھے، سُن انگریز اکلیا،

”بھوئیں، گھوڑیاں تے رتاں کسے نہ لکھ دیتیاں“

بندے رُوحاں دے بُت، سیلانی (5)

انگریز نے جدوں پکے نظم و نسق تے حمایتی ٹولے یعنی جاگیرداراں، نمبرداراں، ذیلداراں تے وڈیریاں راہیں بار دے علاقیاں دے غریب لوکاں اُتے ظلم کرنا شروع کیتا تاں لوکاں نے ظلم نوں برداشت کرن دی تھاں ڈٹ کے مقابلہ کیتا تے جان تے کھیڈ کے ظلم دے بوٹے دی جڑمکادتی۔ جدوں سارنگ نے رائے احمد خان کھرل نوں ہٹکلیا پئی انگریز بڑی بڑی قوم اے اوس نال مقابلہ مشکل اے تاں رائے احمد خان کھرل نے انگریز دے نال ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ ڈھولے توں ظاہر اے:

آکھے لُٹساں نال انگریز دے، جیویں بلدی شمع تے جوش پتنگ دا

بازی آکھے سولاں سار دی اے، پاسا لینا اے کھیڈ شطرنج دا

آکھ نبی دا کلمہ کھرل نوں شوق شہادت دا اے

پیا اٹھیندا اے ناں لے کے علیؑ شیر ملنگ دا (6)

احمد خان کھرل دی شہادت مگروں اوس دے ساتھیاں نے برکلی داوی لکھ نہ چھڈیا تے اوس نوں اپنے وطن دی آزادی لئی مارتا۔ ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی وچ پنجاب نے انگریزاں دا ساتھ دتا جے پنجابی غداری نہ کردے تے ہندوستان ۱۸۵۷ء وچ ای آزاد ہو جاندا۔ ڈھولیاں نوں ویکھیاں ایہ سراسر تعصب دسد اے۔ ۱۸۵۷ء وچ پاکستانی پنجاب نے انگریز دے راہ وچ مزاحمت کیتی تے آزادی لئی جنگ لڑی۔ لاہور، فیروز پور، قصور تے لدھیانہ دی فوجی بغاوت ایسے آزادی دی جنگ دی اک کڑی سی۔ لوکاں نے وی اوہو کجھ ویکھیا جو دلی دیاں لوکاں ویکھیا۔ پیو مارے گئے، پتر وڈھے گئے، دھیاں لٹیاں گیاں، سہاگ اجاڑے گئے تے ہر طرح دا ظلم کیتا گیا:

دب مویا، دیوتے بھج گئے راج
فرنگیاں دا

بہرائے وے ٹوکرا

نارنگیاں دا

کدوں جاوے گارج

فرنگیاں دا (7)

انگریزاں دی داخلی حکمتِ عملی آمرانہ سی۔ ظلم، جبر تے قتل دی سزا اوہناں بھانے گل ای نہیں سی۔ معاشرے وچ وِسَن والے لوک دم گھٹ محسوس کردے سن۔ داخلی تے خارجی گھٹن تے جذبیاں نے ایس رنگ نوں اپنے لہو نال رنگ کے لوک گیتاں دی شکل وچ ادبی ورثہ دتا:

آ پیار پنجاب توں مُڑ آ آ سُنکھ پنجاب توں گھر آ
 تیرے توت وِسَن مُڑ ساوے مُڑ ہون بوٹیاں نال تیریاں دوستیاں
 تیرے پچلاں پٹھ ہون مُڑ میلیے تیرے امباں تے پینگھاں اُردیاں
 کڑیاں نڈھے مُڑ کھیڈن اجھک ہو کے رل مل اوہناں چتے دیاں چاننیاں
 کرکلیاں پان رل مل کے کھیڈن چھپن لگیاں
 اوہو راتاں مُڑ آون میرے سوہنے پنجاب دیاں
 اج بھورے باندر نچدے پنجاب دیاں ڈانگاں بھجیاں
 ایہہ راج فرنگی دا نی چپ راج فرنگی دا (8)

پنجاب دے لوک گیت انگریزاں دے خلاف آواز اے۔ آواز وچ جیہڑی گھٹن تے خوف اے، اوس توں دسد اے کہ اوس دور وچ کھل کے گل نہیں سی کیتی جاسکدی سی تے نفرت دے جذبے دا اظہار ڈر ڈر کے کیتا جاندا سی۔ ایہو فضا اوس دور دے ہر لوک گیت وچ سی۔ جیہدے وچ شاعر نے انگریز دی آمریت تے ظلم و ستم دی انتہا نوں لوک گیتاں وچ انگریز ظلم، ستم تے شردی حیثیت وچ ابھر دا اے۔ پہلی جنگِ عظیم اندر پنجابیاں نوں جدوں انگریزاں بھرتی کیتا پرائی لڑائی وچ پنجابیاں نوں جرمنی دے خلاف لڑنا پیا۔ ایس دوران پنجاب دیاں دھیاں نوں جدائی تے تکلیف سہنی پئی ایس پاروں اوہناں جرمن دے خلاف مزاحمت کیتی:

جرمن! پچھ مری تے دلوں لگی ارمان

ماواں نے چن پچھڑے کہئے سوہنے خوب جوان (9)

ایسے طرحاں سانوں پنجابی لوک گیت 'تھال' وچ وی لوکا ئی دی انگریزاں دے خلاف مزاحمت نظر آؤندی اے:

کوٹھے اُتے گیند

مرگئی میم نہ دبیا نہ ساڑیا بھومیں پٹا کا ماریا (10)

۱۳ اپریل ۱۹۱۹ء نوں جلیا نوالہ باغ دے میدان وچ مقامی لوک انگریزاں دے ظلم تے ستم تے اوہناں دے لیڈراں نوں قید کرن پاروں جلسہ عام کرن لئی کٹھے ہوئے تاں بے اپنے حق دی منگ لئی آواز چک سکین۔ اوس ویلے امرتسر نوں جنرل ڈائرڈے حوالے کردتا گیا تے اوس ظلم دی انتہا کردیاں سپاہیاں راہیں سولہ سوراؤنڈ گولیاں دے بے یار و مددگار بندیاں اُتے چلا دتے جس پاروں بڈھے بال زانائیاں بیمار تے لاچار مارے گئے۔ جنرل ڈائرڈی ایس بے حسی تے ظلم دا اظہار پنجاب دے لوک گیتاں وچ مزاحمتی رنگ وچ دسدا اے:

بارہیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندا چلھا

امرتسر دیاں گلایاں وچ پنجابیاں دا لہو ڈلھا (11)

جدوں انگریز حکومت نوں خطرہ پیا پئی اشتراکی مزدوراں نوں اپنے نال رلا کے ملک وچ اوہناں خلاف ہنگامے کروانا چاہندے نیں۔ اوہناں اسمبلی وچ حکومت ولوں پبلک سینیٹی بل پیش کیتا۔ بل اسمبلی وچ زیر بحث ای سی پی ۲۰ مارچ نوں پولیس نے پنجاب دیاں بوہت سارے شہراں وچوں مزدوراں دے آگواں نوں قید کر لیا۔ انگریز دی عوام پنن دی کوشش مہنگی پئی تے بھگت سنگھ نے ۱۸ اپریل ۱۹۲۹ء نوں اسمبلی وچ بمب دھماکہ کردتا۔ پولیس نے اسمبلی دی ناکہ بندی کر کے گیلری وچوں بھگت سنگھ تے بی۔ کے۔ دت نوں پھڑ لیا۔ بھگت سنگھ اُتے مقدمہ چلیا تے اوس نوں پھانسی دی سزا دتی گئی۔ ایس موقع تے پنجاب دے لوک گیتاں وچ فرنگیاں نوں برا بھلا آکھیا گیا اے:

تیرا راج نہ فرنگیا رہنا بھگت سنگھ کوہ سٹیا (12)

ایہناں واقعاں پاروں پنجاب دے لوکاں اندر مزاحمت وی موجود سی کیوں جے اوہناں باہروں آؤن والے ہر حملے نوں اپنی ہک تے ڈکیا۔ پنجاب اندر سبھ توں وڈی مثال غازی علم الدین شہید دی اے۔ راج پال جیہڑا آریا سماج دیاں مذہبی کتاباں دا کاروبار کرداسی اوس حضور نبی کریم ﷺ دی شان وچ گستاخی کیتی۔ عدالت نے انصاف نہ کیتا۔ مسلماناں دے جذبات نوں سٹ و جی۔ علم الدین اوس زمانے وچ طالب علم سن۔ اوہناں دی غیرت ایہ گوارا نہ کیتا۔ ۱۹ اپریل ۱۹۲۹ء نوں غازی ہوراں نے جذبہ ایمانی نال اک تیز خنجر لے کے راج پال نوں قتل کردتا۔ جیہدے بدلے اوہناں نوں پھانسی دی سزا ہو جان توں بعد شہید تے غازی دیاں لقبان نال نوازا گیا۔ ایس واقعے دا لوک گیتاں وچ وی ذکر ملدا اے:

بارہیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندا وان
 لکھاں لوکی کلمہ پڑھدے غازی علم جوان
 بارہیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندا ٹینڈا

علم دین وجا چھڈیا راج پال دا بینڈا (13)

مسجد شہید گنج پنجاب دی تاریخ دا اہم واقعہ اے۔ سکھاں دے دور حکومت وچ لاہور دی اک مسیت تے سکھاں دا قبضہ ہو گیا سی۔ قبضے توں بعد سکھاں ایس مسیت دے نال ای اک گردوارہ بنا لیا اوس گردوارے دے گرنختی نے مسیت نوں اپنے مکان دی حیثیت دے لئی۔ سکھ مسافر اتھے گھوڑے تے ڈنگروی بندھدے رہے۔ ۱۹۳۵ء وچ جدوں سکھ گردوارہ ایکٹ بنیا تے حکومت نے سارے گردوارے تے اوہناں دے نال دی ساری جائیداد سکھاں دے حوالے کر دتی۔ جد مسلماناں نے اپنے حق لئی آواز چلکی تاں کسے نے اوہناں دی گل نہ سنی۔ سکھاں ایس مسیت نوں ڈھان دا فیصلہ کیتا۔ جدوں ایہ مسیت ڈھان لگے تاں اک سکھ راج کندھ توں ڈگ مریا۔ ایس پاروں وی مزاحمتی طور تے لوک گیت گائے گئے:

مُسلے روندے نیں جمن والیاں نوں تے سکھاں نے مسیتاں مل لیتاں

سکھ مویا مسیت دی کندھ توں اللہ والیاں دی خیر ہووے (14)

ایس لوک گیت اندر پہلاں مصرعہ کسے سکھ دی آواز اے جد کہ دو جا مصرعہ مسلماناں کولوں اوہناں دی عبادت گاہ کھوہ لین پاروں مسلماناں دا کرب اے۔ قوم ثقافت دی کسوٹی تے پرکھی جاندی اے کیوں جے کسے دھرتی تے جنم لین والا اپنے ملک دی تہذیب تے ثقافت توں فرار حاصل نہیں کر سکدا۔ ایہو کارن اے پئی پنجابی لوک گیتاں اندر سماجی مزاحمت دسدی اے۔ ثقافت دی ریت اے پئی جے کر کسے گھر وچ بوہتیاں دھیاں ہوں تاں سبھ توں وڈی دا پہلاں ویاہ کیتا جاندا اے۔ جے چھوٹی دا ویاہ کر دتا جاوے تاں وڈی مزاحمت ہوندی اے۔

گڈی چلدی آٹ سٹ تے

نئی دا ویاہ ہو گیا

وڈی مرگئی آپٹ پٹ کے (15)

ایسے طرحاں جدوں کوئی مرد کسے زنانی نوں بانجھ ہون پاروں طلاق دے دیندا اے تے دو جا ویاہ کر لیندا اے۔

اوس ویلے زنانی دی ہوند تے اوس دی مزاحمت کجھ انج اے:

چن چڑھیا کما دچھے

کچیا جہان دیا!

دھکا دتا ای اولاد چکھے (16)

پنجاب دے کجھ علاقیاں وچ دھی نوں وچکن دی رسم وی موجود سی جس پاروں ڈھولیاں اندر ایس دے خلاف مزاحمت ملدی اے کہ:

وگدی اے راوی وچ رڑھدے نیں دیکھے

کملے نیں ماپے جیہڑے دھیاں نوں وچکھے (17)

لوک گیتاں وچ سماجی تے ثقافتی مزاحمت بھر پور اے۔ خاندان وچ نونہہ تے سس وچکار کردھدا کارن مرد ہوندا اے کیوں جے سس دا اوہ پتر تے نونہہ دا گھر والا ہوندا اے۔ دونواں دے ذہن وچ نفسیاتی کچھ دھرو جنم لیندی اے۔ سس نوں لگدا اے نونہہ نے اوس کولوں پتر کھولیا اے تے نونہہ نوں لگدا اے اوس دے گھر والے اُتے اوس دی ماں داراج اے۔ ایس گھر وکی لڑائی بارے لوک گیتاں وچ مزاحمتی رنگ ملدا اے۔

سوانی ہووے یاں جنا جدوں اوہ اپنے حق لئی لوکاں نال نہیں لٹسکدا اتاں اوہ طعنیاں راہیں اپنی مزاحمت ظاہر کردا اے۔ جیہدیاں مثالاں خاندانی نظام وچ ودھیریاں ملدیاں نیں۔ جدوں پنجاب اُتے انگریزاں نے قبضہ کیتا ایس مگروں پہلی عالمی جنگ تے دوجی وچ پنجاب دے لوکاں نوں فوج وچ بھرتی کیتا گیا۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں نہ صرف پنجاب دا زراعت دا شعبہ تباہ ہو یا سگوں پنجاب دی سماجی حیاتی وچ رخنہ پینا شروع ہو گیا۔ ایس معاشی تے سماجی رخنے دا اظہار لوک گیتاں وچ زنائی دی مزاحمت راہیں ملدا اے:

باگے وچ گھٹا کوئی نہ

آپ تے سپاہی بنیوں

میرے سر تے دوپٹا کوئی نہ (18)

لوک گیت ظاہری طور تے رومان پرورد سدے نیں پر ایہناں اندر زنائیاں دیاں جذبیاں وچ دھمکی دھونی دی ہواڑوی اے۔ پنجابی لوک ادب وچ نثر اندر مزاحمت دے مڈھ تے پچھو کڑ دا ویرا کیتاں دسد اے پی لوک کہانیاں قیمتی ورثہ نیں جس راہیں قوم اندر موجود مزاحمت تے جیوندے ہون دا ثبوت لہیا جاسکدا۔ پنجابی لوک کہانیاں اصل وچ پنجاب دے وسیب وچ موجود مسئلے تے اوہناں دے خلاف اُپاء دی داستان نیں جس اندر اندر لیاں تے باہر لیاں دونواں سازشاں نال پنجاب واسی لڑے۔ لوکاں دے وچکار لوک کہانیاں سینہ بہ سینہ اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تیک اپڑان دی ریت بنی۔ لوک

کہانیاں پنجابی ادب دا حصہ بن گئیاں۔ پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹا ہوراں دیاں کتاباں کمال کہانی، بار کہانی، نابہ کہانی تے راج کہانی وچ پنجابی لوک کہانیاں دا پیش بہا خزانہ اے۔ ڈاکٹر عاصمہ قادری تے نسیم اختر ہوراں وی لوک کہانیاں دی بھال کیتی جہاں وچ لوک دانش دے نال نال لوکاں اندر موجود مزاحمت دی عکاسی وی اے۔ مزاحمت دا عمل تاریخی سیاسی مذہبی استحصال، اخلاقی پسماندگی، ثقافتی دھاڑتے سماجی استحصال دے خلاف ملدا اے۔ پنجابی لوک کہانیاں دے مطالعہ راہیں تاریخی تے سیاسی اُتار چڑھا پنجاب دے سورمیاں دی نابری دی داستان اے۔ ایس سلسلے وچ ”راجہ پورس“ دے ناں نال لوک کہانی ملدی اے جس وچ گل ایران دے بادشاہ دارا توں شروع ہوندی اے جہنوں سکندر اعظم دا پوئیلقوس نکلے تار داسی جیہڑے سونے دے انڈیاں دے روپ وچ ہوندے سن۔ پرفیلقوس دے مرن مگروں اوس دے پتر سکندر اعظم نے دارا نوں نکلے تارن توں انکار کر دتا

ایس لوک کہانی وچ دارا دی دھی دا مزاحمتی رویہ دسد اے۔ سکندر اعظم نے ہند تے حملہ کیتا تاں اوس نوں راجہ پورس دا ساہمنہ کرنا پیا جیہڑا راجپوت ذات دا سورما سی۔ دونوں وچ کار لڑائی ہوندی رہی سکندر نے پورس نوں ہتھیار سٹن لئی آکھیا پر اوس نے پتر دے مرن دے باوجود ہتھیار نہ سٹے۔ لڑدیاں ہوئیاں پورس نوں سکندر اعظم نے قید کر لیا تے کچھیا دس تیرے نال کیہ سلوک کراں۔ پورس نے آکھیا:

”جدد میں جمیا ہاں ایہہ کنھی کسے دشمن اگے جھکائی نہیں۔ زبان میری منت دی عادی نہیں۔ توں اوہ سلوک کر جیویں بادشاہ بادشاہواں نال کر دن۔“ (19)

”گامن سچیا ر“ لوک کہانی وچ گامن سچیا ر مزاحمتی کردار دے طور تے ساہمنے آیا۔ من غازی خان دی فوج وچ بھرتی ہون لئی ڈیرا غازی خان گیا۔ اپڑ کے تھکیا ہار یا، بھکھا بھانا اک تنور تے ڈھٹی ہوئی منجی تے سوں گیا۔ اپنے وچ اک گلڈ تن وار پناہ لین لئی گامن سچیا ر دی منجی تھلے وڑدا اے تے آخر گامن گلڈ نوں پھڑ لیا تے جیہڑے شاہی سپاہی بادشاہ دی روٹی لئی ککڑ پھڑن آئے اوہناں وچوں تئاں نوں مار دتا۔ بادشاہ سلامت دے حکم تے گامن نوں جد دربار سدیا تیاں اوس جیہڑا بیان دتا اوس نال بادشاہ دیاں اکھاں کھل گئیاں۔ بادشاہ ظلم استحصال توں معافی منگ کے دین دی راہ تے ٹر پیا:

”نواب! میں ٹر یا تاں ہام تیریاں تعریفیاں سُن کے، ارادہ ہا تیری فوج وچ میں بھرتی ہوواں۔ مینوں ایہہ پتہ کوئی نہ کہ چند خوشامد گویاں تیری کہانی بنائی ہوئی ہے کہ بندہ چنگا ہے۔ بندہ توں چنگا ہاؤں نہیں۔“ اکھے، ”اوہ کیویں؟“ اکھے، ”پرندہ ہک ہوادے وچ اڈ کے روزی کما سکدا ہے۔ ہک کیڑا ککوڑا ہے۔ اوس کیڑے

دے موندھ وچوں اوہ روزی کھس لوے، اوہدے جیڈ اوی کوئی کمینہ ہے۔“ (20)

”فتح خاں موتیاں آلا“ لوک کہانی وچ رنجیت سنگھ دے دربار وچ ہون والیاں سازشاں دے خلاف مزاحمت نظر آؤندی اے۔ لوک کہانی ”احمد خان کھل“ وچ احمد خان کھل انگریزاں دے خلاف وطن دی آزادی لئی بھرپور مزاحمت کردا دسد اے۔ جدوں انگریز آئے، اوہناں نے جھامرے نوں تحصیل دادرجہ دتاتے بنگلہ گوگیر انوں ضلع بنا دتا۔ جدوں انگریز نوں آئے دس ورھے ہو گئے تاں اوہناں نے تھانے بنا کے اپنا تسلط قائم کیتا۔ اوس وقت اک فتح شاہ سید کھٹھی بالا راجا دارہا نشی سی۔ اوس کول سفید پھر والی گھوڑی بوہت چنگی سی، انگریزاں نے اوس کولوں گھوڑی منگی۔ فتح شاہ سید کھٹھی، رائے احمد خان کھل کول آ گیا اوس نے آکھیا پئی انگریز میتھوں گھوڑی منگد اے۔ احمد خان نے اوس دی گھوڑی کول رکھئی۔ پر انگریز برکلی نوں جدوں پتہ لگا تاں اوس آکے گھوڑی کھول لئی۔ احمد خان کھل گھر نماز پڑھ رہیا سی اوس نوں جدوں پتہ لگاتے اوہ فوراً آیا اوس آکھیا جے کرسر کار چار ہزار گھوڑی آکھے تاں میں اوہ کھلو تے کھلو تے پیدا کرسکد اواں پر ایس گھوڑی نوں چھڈ دیوایہ ساڈے پیردی اے۔ پر برکلی نہ منیا تے گھوڑی لے گیا۔ آخر انگریزاں نے جدوں لوکاں نوں حدوں ددھ بنگ کرنا شروع کیتا تاں احمد خان نے ووٹواں تے کھراں نوں بلایا تے صلاح مشورے نال آخر ایہ سارے اکٹھے ہو کے دریا پار کر کے گوگیرے والے بنگلے اپڑے تاں جے انگریزاں نوں ہلکیا جاوے پر انگریزاں نے توپ چلا دتی جیہدے وچوں سو گولی اکٹھی نکلدی سی۔ چار بندے مروا کے کھل تے ووٹڑ پئے۔ ایس ویلے احمد خان کھل دے لفظ مزاحمت نال بھرپور سن:

”احمد خان ووٹواں نوں آکھیا، ”دھی یاویوں! تئیں تاں کوٹڑے ہو۔ تئیں آہدے ہائے اساں سارنگ، وریام بھروانے مارے، لعل، کمیرفتیانے مارے ہک تپکوی چھٹی ہے تے اوس توں چل پئے ہو۔“ اوہناں آکھیا، ”راء جی تھانیاں تے ضلعیاں تے لڑائیاں نہیں ہوندیاں۔ توں اسانوں بار اچ کڈھ دے۔“ رب دا حکم ہے تاں ووٹواں ہلک آکھیا، ”تلواریں اسیں بڑیاں مرسانیں۔“ (21)

”مرادفتیان“ لوک کہانی وچ انگریزاں دے خلاف آواز چکن والے پنجاب دے نمایاں کردار مرادفتیانہ دی نابری دی گل کیتی گئی۔ جدوں انگریزاں نے رائے احمد خان نوں نماز پڑھدیاں گولی مار کے شہید کر دتاتے اوس ویلے مرادفتیانہ نے اوس دا بدلہ لین لئی انگریزاں دے پچھے گھوڑی نساٹی۔ انگریزاں نے ایہتھوں دے سر کرداں بندیاں دے خلاف پرچے کٹوا دتے۔ جس ویلے اوہناں نے گرفتاری دے دتی تے سادات لوک (شیخو شریف والے سید، ست گھرے والے سید، محمد

غوث بالا پیر، فتح پور شریف والے) کٹھے ہوئے اوہناں انگریزوں نال معاملات طے کیتے پئی کسے طرحاں ایہہ پرچے معاف ہو جاوون۔ انگریزاں نے آکھیا پئی ایہہ ساڈی حکومت من لین۔ سانوں لکھ کے دے دین پئی ساری حیاتی انگریزاں دی حکومت رہوے گی۔ کھرلاں نے لکھ کے دے دتاتے سارے کھرل معاف ہو گئے پر جدوں مہر مراد نوں آکھیا گیا تاں اوں دے لفظ مزاحمت نال بھر پور سن:

”مہر مراد بولیا، ”شاہ صاحبان! تسیں سید ہو۔ اساڈا ایمان ہے آل نبی ﷺ
اولاد علی ہو۔ بے ایس موت نال نہ مرے تاں پھیرتاں اسیں نہیں نامردے۔
ایہہ تسیں سانوں پک دیویندے ہو،“ ”نہیں جی۔ کل نفس ذائقہ الموت۔ مرنا
تاں پک ہے۔“ مہر مراد آکھیا، ”مڑ جی کارے لین دا کیا فائدہ۔ اج وی مرنا
تے کل وی مر جانا۔“ (22)

”جگدے خان کھرل“ لوک کہانی وچ رائے احمد خان کھرل شہید دے پوترے جگدے خان کھرل دی مزاحمت دکھائی گئی اے جیہڑی کدھرے مذہبی استحصال تے کدھرے انگریزاں دی ناجائز بھرتی دے خلاف اے۔ رائے جگدے خان نے انگریزاں نوں بھرتی دین توں انکار کر دتا، انگریز چپ کر رہیا۔ ایہہ گل چونہہ پاسے کھنڈ گئی جنے وی کمزور تے لاچار لوک سن اوہناں نے جھامرے آکے تن تن میل دے فاصلے تے تن ورھے تیک قیام کیتا تے انگریزاں او دھر دارخ نہ کیتا۔

لوک کہانی ”سعد اللہ خان چنیوٹی“ وچ ایران دے دلی دربار اتے حملے دے خلاف بادشاہ شاہ جہاں دی مزاحمت سعد اللہ خان چنیوٹی، تے سید عمر و گے کرداراں راہیں ملدی اے۔ سعد اللہ خان چنیوٹی، شاہ جہاں دے دربار دے معتبر سی جیہڑا بادشاہ نوں ہر مسئلے داخل کڈھ کے دیندا۔ دراصل ایران دے بادشاہ نے ہند تے چڑھائی کرن دی سوچی پہلاں تاں اوہناں نے اک چٹے رنگ دے کاغذ تے بوہڑ دے دُ دھ نال لکھ کے خط گھلیا۔ جد بادشاہ شاہ جہاں کول خط اپڑیا اوں نوں کوئی نہ پڑھ سکیا سعد اللہ خان نے اک دیاں لکڑاں منگوا کے اک بالی تے اوں دے دُ دھویں وچ خط کیتا تاں پڑھیا گیا جس اُتے لکھیاسی پئی اپنے چار جوان بھیج جیہڑے اوہناں نوں ہران نہیں تے دلی دادر بار ایران دے حملے پٹھ اے۔ بادشاہ نے تیر انداز، شطرنج باز تے چابک سوار منگوائے پر سبھ توں ماہر سعد اللہ خان چنیوٹی سی اوں دے حق فیصلہ ہو یا پر پہلوان کوئی نہ ملیا۔

”ایہہ نبھوں مریندا۔ آپ موت سزا ہونا ہیں۔“ اوں آکھیا، ”بھائی جان! دفاع
اسلام وچ جائز ہے۔ جے میں اوہ نہ ڈھاہیں تاں ہند تے حملہ ہو جاسی۔ کئی
جاناں ضائع ہو جاسن۔ جے کہو سو مر یوے تاں ملک بچ جاسی۔“ (23)

ایس گل اُتے سید الیاس اٹھیاتے بھرانوں ہک نال لا کے اللہ تعالیٰ دے حوالے چا کیتا۔ سید عمر رات نوں پچھلے پہر عبادت کرداسی۔ اوس نے عبادت دے دوران شیر دی بھھک سنی اوس شیر نال کشتی کیتی۔ شیر نوں دھوبی چھٹ ماریا تاں اوہ بے ہوش ہو گیا تے اوس نوں دربار وچ لے آیا۔ بادشاہ ویکھیاتیاں اوس نے سید الیاس دے بھرانوں پاس کر دتا تے سعد اللہ خان چنیوٹی تے سید عمر ایران گئے تے اوہناں دے ماہر تیر انداز شطرنج باز، چا بک سوار تے پہلوان نال مقابلہ کیتا تے جت گئے آخر دلی ایران دے حملے توں بچ گیا۔ ایس کہانی وچ سیاسی تے مذہبی مزاحمت دس دی اے۔

چولستان دی لوک کہانی ”ڈوہ فلاسفر“ وچ ایجیہے تاریخی کرداراں دی گل کیتی گئی جہناں نے اپنی دھرتی دے لوکاں نوں اوہناں دی ہوند بارے شعور دین لئی مزاحمت کیتی۔ ایہہ مزاحمتی عمل اے کیوں جے جدوں وی کوئی باہروں حملہ آور کسے مقامی علاقے نوں اپنے قبضے وچ لینا چاہوے تاں مُلک دے پڑھے لکھے لوک مقامی حکمراناں تے لوکاں اندر اپنے علاقے نوں دو بے دی غلامی توں بچاؤن لئی شعور اگھاڑ دے نیں۔ بہر حال اوہناں دساں فلاسفران نے سکندر اعظم دی شرط موجب اوس دے سارے سوالاں دے جواب دے کے قید توں رہائی پائی۔ ”محمود غزنوی دالشکر تے مرغابیاں“ لوک کہانی وچ ہندوؤاں دی سازش اے جیہڑے محمود غزنوی نوں دھوکے نال سومنات دا چھوٹا راہ دس لئی چولستان وچکار ’موج گڑھ‘ کولوں لنگھدے اوس تھاں لے گئے جتھوں بچ نکلنا بوہت مشکل سی۔ سپہ سالار کدی مایوس نہیں ہوندا۔ محمود غزنوی اپنی بصیرت تے سیانف نال ہندو راجیاں دے بنائے خطرناک منصوبے دے خلاف مزاحمت کر کے فوج نوں موت دے کھوہ وچوں کڈھ لیا۔ کہانی اندر سیاسی مزاحمت نظر آؤندی اے۔ پنجابی لوک کہانیاں اندر جتھے سیاسی مزاحمت دس دی اے او تھے ثقافتی دھاڑ دے خلاف وی پنجابیاں دی بھرپور مزاحمت اے۔ ایس حوالے نال لوک کہانی ”راء صاحب بھٹی“ وچ رنجیت سنگھ دے دور وچ اک سوانی دی پنجاب دی ثقافت اُتے دھاڑ کرن والیاں دے خلاف مزاحمت داروئیہ دسدا اے۔ درحقیقت ایس کہانی وچ تاریخ وچ سیاسی لہا چڑھا دے نال نال سوانی دی اپنی پنجابی ثقافت اُتے دھاڑ دے خلاف مزاحمت دس دی اے۔

لوک کہانی ”فتح خان پچھر“ وچ پنجابی ثقافت دے حوالے نال سوانی دا مزاحمتی روئیہ اے۔ ایس لوک کہانی وچ دو چڈھ بھراواں دا ذکر اے۔ کہانی وچ اک سوانی دی اپنے گھر والے تے اولاد نال وفا موجود اے۔ جس پاروں اوہ دُنیا دی ہر طاقت نال لڑ سکدی اے۔ ایس لوک کہانی وچ ’مالی وٹو‘ نے اپنی پنجابی ثقافت اُتے دھاڑ کرن والے نواب دے خلاف مزاحمت کیتی اوس نوں ماردتا پر اپنی منگ اوس دے حوالے نہیں کیتی۔ منکھی جیون وچ مذہب بنیادی اہمیت رکھدا اے جس دی نینہہ اُتے اُسریا سماجی نظام لوکائی وچ امن تے سکون پیدا کردا اے۔ پر مفاد پرست لوک مذہب دے نال اُتے لوکاں دا

استحصال کر دے نیں۔ پاکستانی پنجابی لوک کہانیاں وچ مذہب دے ناں اُتے سیاست کرن والیاں دے خلاف مزاحمتی روڈیہ لہجہ اے۔ ”سخی خان خواص“ لوک کہانی وچ دکن دے قلعے بُرہان پُر دے نواب شیرخان لودھی دے پُتر ’خان خواص‘ دی سیاسی تے مذہبی استحصال دے خلاف مزاحمت ایس طرحاں نظر بندی اے:

”خان خواص آکھیا، ”جیہڑا رسولی سلام ہے، اوہ میں ساریاں مسلماناں نوں
 کیتا ہے۔ جیہڑا تیرا سلام ہے، ایہہ شرک۔ تینوں کیوں جھٹکاں؟ بادشاہ آکھیا،
 ”مُوجھروکے چوں لگھ۔“ ہک چھوٹا دروازہ بادشاہاں بنوایا ہوندا ہا بھئی یا کی ایہتھوں
 لگھن۔ جھک کے لگھن۔ خان خواص پہلے لتاں چاں لگھائیاں ہین، مُوسر۔
 لت کرنی بادشاہ آل جُرم ہا۔ جلا دنوں اوس حکم دتا ہے، ”سراڈا دے۔“ ماری ہے
 تلوار۔ ہک واری زبان چوں کلمہ نکلیا ہے۔ سرچی کے دورجا پیا ہے۔“ (24)

ایس ظلم دے خلاف مزاحمت کر دے بھٹ اوس دے پُتر تے بیوی نے خودکشی کر لئی بھٹ دی دھی نے بادشاہ نوں
 دربار وچ سبھ دے سامنے قتل کردتا۔ ایس کہانی وچ سخی خان خواص اک مزاحمتی کردار دے طور تے سامنے آیا جیہڑا سیاست
 دے ناں اُتے مذہب نوں ورتن والیاں دے خلاف مزاحمت کردیاں قتل ہو گیا۔

دُنیا دا ہر سماج مُنکھی جیون وچ جین دیوتے جیودے اصول اُتے حیاتی دے قانون بناؤندا اے۔ پر جے کرایس وچ
 اُچ نیچ تے کافی وٹڈ دارا ہو جاوے تاں سماج وچ مسئلے جنم لیندے نیں لوکائی نوں حق توں وانجیا جاوے تاں اوہ سماجی استحصال
 تے وٹڈ دے خلاف مزاحمت کردی اے۔ ایس حوالے نال پنجابی لوک کہانیاں وچ مزاحمت دا بھرپور رنگ موجود اے۔ لوک
 کہانی ”جکھتیار ہرل“ سماجی استحصال تے طبقاتی وٹڈ دے خلاف مزاحمت اے۔ جکھتیار لڑائی لئی اگے ہو یا۔ جکھتیار ہرل
 بوہت بہادر سورما سی پر اوس اندر مزاحمت دے نال نال بندے دی سیہان وی سی۔ ”نور، کندر داسپرا“ ایس لوک کہانی وچ
 نور، کندر داسپرا اک بہادر نوجوان سی جیہڑا اخیر وقت تک لڑیا۔ درحقیقت ایس لوک کہانی وچ نفسیاتی مزاحمت دے نال نال
 سماجی مزاحمت وی دسدی اے۔ ڈاکٹر عاصمہ قادری ہوراں دی پنچم دے ۲۰۰۷ء دے ۶ تے ۷ پر اگے اندر شامل لوک کہانی
 مزاحمت دا عنصر موجود اے۔ جس اندر اخلاقی پسماندگی دے خلاف مزاحمت نظر آؤندی اے۔ درج اے:

”اوس پوشاک وزیر والی پائی گھوڑے تے چڑھ گیا تلوار اوہدے ہتھیں..... اوس
 آکھیا وزیر نوں، ”ہُن میں تیرا سر لاہناں توں گل کرتوں کدوں آیا ایں۔“ (25)

آخر وزیر نے معافی منگی۔ سُر تا اوس وزیر نوں بادشاہ کول لیایا تاں بادشاہ نے آکھیا ایہ وزیر تینوں منع کیتا سی۔ نہ

توں ایہدے مگر جانوں نہ تیری ایہی نموشی ہوندی۔ اخلاقی قدر اسے وی قوم داز یورنیں جدوں اوہناں نوں تباہ کیتا جاندا اے تاں لوکاں اندر مزاحمت جنم لیندی اے۔ ایس سلسلے وچ پروفیسر ڈاکٹر عاصمہ قادری ہوراں نے کجھ لوک کہانیاں مرادخان ہوراں کولوں سُنیاں تے لکھیاں جیہڑیاں پنچم رسالہ وچ چھپدیاں رہیاں۔ اوہناں دی پہلی لوک کہانی ۲۰۰۷ء وچ پنچم دے پنچویں پراگے وچ چھپی۔ ایہناں دیاں کہانیاں وچ مزاحمتی رنگ نمایاں اے۔ ایس لوک کہانی وچ اک سوانی نے اپنی عزت بچاؤن لئی اخلاقی پسماندگی دے خلاف مزاحمت کیتی تے آخر بادشاہ اوس نوں بھین من لیا۔ ”گالے کول لعل ملیا“ لوک کہانی وچ غریب روہیلے نوں کدھروں لعل ملیا۔ اوس لعل نوں پتھر جان کے کھوتے دے گل وچ پادتا۔ اک جوہری نے لعل پچھان کے اوس دا مل سورو پے روہیلے نوں دتا۔ جوہری نے لعل نوں لپٹائی اکھنال ویکھیا تاں لعل جس بولیا اوس توں دنیا دی ہر شے دی ہوند تے حق بارے مزاحمت دتی:

”نظر شناس دے ہتھیں میڈی اے نا قدری جوتیں میکوں ایڈے ستے مل خرید
چا کیئے، میڈا وجود ایس ڈکھ کول برداشت نہیں کر سکدا۔ لعل بس ایہو کجھ آکھیا
اتے بکے ویلے پھٹ کر ایس ٹوٹے ٹوٹے تھی گیا اتے سُنارے شودے دی تلی
خالی دی خالی رہ گئی۔“ (26)

کہانی وچ جوہری دی اخلاقی پسماندگی دے خلاف مزاحمت اے جیہڑا لالچ وچ آکے اک بھولے بندے کولوں گھٹ پیسیاں نال لعل خریدیا۔ ”بھید دی فریاد“ کہانی وچ بھید دی فریاد تے جذبات دی عکاسی کیتی گئی۔ ایس کہانی وچ لالچ دے حوالے نال اخلاقی پسماندگی دے خلاف مزاحمت اے۔ ”شیر تے جٹ دی سنگت“ لوک کہانی وچ شیر تے جٹ دی دوستی راہیں اخلاقی پسماندگی دے خلاف مزاحمت اے۔ شیر راہیں اخلاقی پسماندگی دے خلاف مزاحمت دکھائی گئی۔ ”کیا مراد شاہ مر گیا ہے“ لوک کہانی وچ روہی دے واسی مراد شاہ دے انصاف نوں علامت بنایا گیا۔ اوس دے دور اندر جے کر کوئی نکی توں نکی غلطی کرداتاں گرفتار کر لیا جاندا۔ ایہو کارن سی کوئی غلط کم نہیں کرداسی۔

ڈاکٹر عاصمہ قادری ہوراں دی لوک کہانی میاں سلطان ولد مراد قوم حجام دو حصیاں (میاں سلطان ولد مراد قوم حجام (۱) تے میاں سلطان ولد مراد قوم حجام (۲) وچ لکھی گئی اے۔ ایس کہانی اندر میاں سلطان ولد مراد (عمر ۱۱۳ ورھے) نے نکلیاں نکلیاں کہانیاں بیان کیتاں نیں۔ جیہڑیاں دانائی نال بھر پور نیں تے ایہناں اندر حقیقت تے بھلیائی دیاں گلاں وی نیں۔ کہانی وچ تند وروالی مائی دے وچکار مکالمہ مزاحمت نوں ظاہر کردا اے:

”اوس آکھیا، ”مائی میں تینوں کنک دا آٹا دتا میتھوں سکدیاں لہھیا توں مینوں

باجرہ چا دتا“۔ (27)

اوس بندے دی اخلاقی پسماندگی دے خلاف مزاحمت پاروں مائی نے اوس نوں آٹا دے دتاتے اپنے مونگر واپس لے لے۔ پنجابی لوک ادب دے مطالعے توں پتہ لگدا اے پئی لوک گیتاں وانگ لوک کہانیاں وچ وی پنجاب دی تاریخ اندر سیاسی اتا رچڑھا پاروں جنم لین والے مسئلے دے خلاف تاریخی کرداراں دی مزاحمت موجوداے۔ درحقیقت ایہ مزاحمت اندر لے تے باہر لے سازشی عناصر دے خلاف نظر آؤندی اے۔ ایس حقیقت توں انکار نہیں کیتا سکد اپنی پنجابی لوک کہانیاں پنجابی مزاحمتی نثر امدھلا روپ نہیں جنہاں وچ پنجاب دے وسنیکاں دی اپنی ثقافت تے دھرتی نوں باہر لے دھاڑیاں دے قبضے توں بچاؤن لئی جنگ کرن دی اک داستان موجوداے۔ پنجاب وای گنتری وچ تھوڑے ہون دے باوجود اپنی ہمت بہادری تے نیک نامی پاروں وڈیاں وڈیاں لشکراں نال کھیہ پے تے اپنے ملک دی حفاظت کردیاں شہید ہوئے۔ پنجابی لوک کہانیاں وچ موجود مزاحمت پنجاب وایساں دی سچی تے خالص آواز اے جیہڑی مذہبی استحصالی روئے اخلاقی پسماندگی، ثقافتی دھاڑ تے سماجی استحصالی تے وند دے خلاف اے۔

حوالے

- 1- اسلم رانا، ڈاکٹر، پنجابی لوک ادب اُتے اسلامی اثرات (مضمون)، سعید بھٹا، سانجھ وچار (مرتب)، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 38-39
- 2- محمد لطیف، سید، تاریخ پنجابی، لاہور: گوہر پبلشرز، س ن، ص 88-89
- 3- اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب، لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء، ص 320
- 4- نوید شہزاد، ڈاکٹر، جنگ آزادی، لاہور: مرکز مطالعات جنوبی ایشیا پنجاب یونیورسٹی، 2008ء، ص 31-32
- 5- شارب، پروفیسر، کئیں بندے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء، ص 244
- 6- اے ڈی اعجاز، کال بلیدی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1983ء، ص 132
- 7- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر، پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء، ص 135
- 8- اوہی، ص 135-136

- 9- افضل پرویز، بن پھلواری، اسلام آباد: ادارہ ثقافت پاکستان، 1973ء، ص 197
- 10- سیف الرحمن ڈار، ڈاکٹر، جتھے پیلاں دی ٹھنڈی چھاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء، ص 78
- 11- پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ، ص 139
- 12- اوہی، ص 140
- 13- اوہی، ص 137
- 14- اوہی، ص 138
- 15- تنویر بخاری، ماہیا (فن تے ہنتر)، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1988ء، ص 169
- 16- اوہی، ص 176
- 17- جتھے پیلاں دی ٹھنڈی چھاں، ص 156
- 18- ماہیر (فن تے ہنتر)، ص 234
- 19- سعید بھٹا، کمال کہانی، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، دو جی وار، 2015ء، ص 34-35
- 20- اوہی، ص 75
- 21- سعید بھٹہ، نابہ کہانی، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2010ء، ص 37
- 22- اوہی، ص 58
- 23- اوہی، ص 58
- 24- سعید بھٹہ، راج کہانی، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2010ء، ص 87، 88
- 25- سعید بھٹا، بار کہانی، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2011ء، ص 21
- 26- عاصم قادری، لوک کہانی، مشمولہ پنجم، لاہور: سچیت کتاب گھر پراگا، 2007ء، ص 61
- 27- نسیم اختر (مترجم) چولستانی لوک کہانیاں، لاہور: بیکن بکس، 2009ء، ص 32

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

☆ انعام الرحمن صغدر

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

تاریخی تحقیق دے مسئلے

Abstract

Historical research is one of the most important school of thought in criticism. This article is a brief description of the problems faced by the historical researchers. To find out the original manuscripts of the past eras, especially of the writers of the remote areas the must important problem for the research. Then the manuscripts too may have some errors and omissions. This research is a very important for history, culture and thoughts of the people of a certain era.

ادب دے کھیتروچ کسے وی ادب پارے نوں سکھیاراں تیک اپڑان لئی اوہدے کھرے کھوٹے پہلو وواں نوں سامنے لیانا پیندا اے۔ کیوں جے ادب سماج دا آئینہ ہوندا اے۔ ایس لئی اوہدی جڑ تیکر اپڑن لئی درپیش اوکڑاں نوں واضح کرن لئی ضروری اے کہ سائنسی طریقہ ورتیا جائے۔ جیہدے لئی اوڈا کھوج ڈھنگ ورتوں وچ لیاندے جاوے۔ کھوج دا عمل بندے دے کائنات وچ آن نال ای شروع ہو گیا سی۔ انسان نے کیہ؟ کیوں؟ تے کدوں؟ ورگے سوالاں نال مڈھ قدم توں ای متھالا لیا تے ہوئی ہوئی ایہناں جواباں نوں لہجے اوہناں نوں نکھارن دا اہر کرن لگا۔ فرہنگ آصفیہ وچ ”تحقیق“ دے معنے:

”تلاش، تجسس، تفتیش، چھان بین، کھوج، سراغ، دریافت اور جانچ“۔ (1)

فیروز اللغات وچ ”تحقیق“ دے معنے:

”اصلیت معلوم کرنا، دریافت کرنا، درستی، صحت، دریافت، تفتیش، جانچ پڑتال،

سچائی، صداقت، اصلیت، یقین، تصدیق پایہ ثبوت کو پہنچنا۔“ (2)

تحقیق مسلسل تلاش تے جستجو والے رویے داناں اے۔ ایس بارے گیان چند جین لکھدے نیں۔

”تحقیق عربی لفظ ہے یہ باب تفصیل سے مصدر ہے۔ اس کے اصلی حروف ح ق

ق ہیں۔ اس کا مطلب حق کو ثابت کرنا یا حق کی طرف پھیرنا۔“ (3)

معنوی تے اصطلاحی حوالے نال تحقیق دا کھلا رڈ ہیراے۔ تحقیق نہ تے کسے جامد رویے داناں اے تے نہ ای کوئی

جھوٹ دا کاروبار۔ ایہہ سچ دا کاروبار اے جہیدے وچ منطقی تے معروضی رویے ورتے جاندے نیں۔ ایہدے نتیجے تے

نظریے بدلدے رہندے نیں۔ ادب وچ تحقیق دی اہمیت ہمیشہ مسلم رہی اے۔ مالک رام اپنے مضمون ”اردو میں تحقیق“

وچ لکھدے نیں:

”تحقیق عرب زبان کا لفظ ہے اس کا مادہ ح ق ق ہے۔ جس کے معنی ہیں

کھرے کھوٹے کی چھان بین یا کسی بات کی تصدیق کرنا، دوسرے لفظوں میں

تحقیق کا مقصد یہ ہونا چاہیے کہ ہم اپنے علم و ادب میں کھرے کھوٹے سے مغز کو

چھلکے سے، حق کو باطل سے الگ کریں۔ انگریزی لفظ ریسرچ کے بھی یہی معنی

اور مقاصد ہیں۔“ (4)

کائنات دے راز جان لئی انسان کھوج دے عمل نوں ورتوں وچ لیاندا اے۔ انسان نوں قدم قدم تے ایہدی

اہمیت دا احساس ہوند اے نہ صرف دنیاوی علماں لئی کھوج نوں اچھا مقام دتا گیا۔ سگوں حدیثاں دی تدوین دے حوالے نال

خاص کر کے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نے صحیح بخاری وچ اہم اصول طے کردتے۔ تحقیق ادبی فن پاریاں وچ صداقت تیک

اڑن داناں اے جے ایہہ عمل نہ ہوئے ہووے تے فن پارے دی نہ صرف تصدیق تے تردید دا عمل رک جائے گا سگوں

اوہناں دی اہمیت نوں وی واضح نہیں کیتا جاسکدا۔ جمیل جالبی لکھدے نیں:

”تحقیق کا کام سچ کو جھوٹ سے، صحیح کو غلط سے الگ کر کے اصل حقیقت کو

دریافت کرنا ہے۔“ (5)

کھوج دا کھلا رڈ ہیر موکلا اے۔ کھوج وچ ہر لمحے کسے نہ کسے نویں گل دا انکشاف ہوندا اے۔ کئی وار کھوجکار اپنے

اُسارے ہوئے تحقیقی نظریے وچ آپ ای نو اں پہلو لہ لہند اے۔ کیوں جے کسے واقعے دے زمان تے مکان تیک اپڑے ای نظریہ قائم کیتا جاندا اے پہلے نظریے تے نظر ثانی توں بعد نظریہ بدلیا جاندا اے۔ جس راہیں کھوج کھیتز وچ اصل تیک اپڑیا جاسکدا اے۔ مضمون ”تحقیق و تنقید“ وچ درج اے:

”تحقیق کے لغوی معنی کسی شے کی ”حقیقت“ کا اظہار یا اس کا اثبات ہے۔

اصطلاحاً یہ ایک ایسے طرز مطالعہ کا نام ہے جس میں موجود مواد کے صحیح یا غلط کو

بعض مسلمات کی روشنی میں پرکھا جاتا ہے۔“ (6)

کسے وی کم نوں کرن لئی اوس دے گجھ اصول مرتب کیتے جانداے نیں۔ کھوج وی اصولاں دی پابند ہوندا اے جیہڑی معروضی تے معیاری نیچیاں تیک اپڑاندی اے۔ کھوج ذاتی دلچسپیاں تے تعصباں توں دامن بچا کے چلدی اے۔ متعصب تے جانبدار کھوج کھوٹے سکے وانگ اے۔ جیہدا کوئی خریدار نہیں۔ کھوج لئی دیانتداری تے سچ سُن تے لکھن دا حوصلہ ضروری اے۔ اصولاں توں ہٹ کے کیتی گئی کھوج ادب وچ آن والیاں نویاں نسلان لئی کراہے دا سبب بنے گی۔ کیوں جے دکھو دھکی حاصل کیتے گئے نتیجے کسے منطقی نتیجے تک نہیں اپڑاسکداے۔ کھوج انسانی مسئلیاں داخل اے۔ کھوج دا عمل ترتیب دا پابند ہوندا اے۔ کھوج جیہا انسانی عمل اے جس نوں سماج اپنے مخصوص حالات وچ اپنا ندا اے۔ رشید حسن لکھداے نیں:

”کسی امر کی اصلی شکل کا تعین اس وقت ہوگا جب اس کا علم ہو کہ یہ صحیح ہے کہ کسی

چیز کا معلوم نہ ہونا اس کے نہ ہونے کی دلیل نہیں ہو سکتا۔“ (7)

کھوج بنا کے وی ادب پارے دی اہمیت نکلھڑے سامنے نہیں آسکدی۔ ادب وچ کھوج معلوم توں نا معلوم ول پنہدا اے جد کہ سائنس وچ نا معلوم توں معلوم ول دا پنہدا اے۔ انج کھوج پاروں ادب دے پڑ وچ مبہم تے قیاس تے مبنی خیال جنم نہیں لین گے۔ تاریخی تحقیق بارے جمیل احمد رضوی لکھداے نیں:

”دستاویزی تحقیق کو تاریخی تحقیق (Historical Research) بھی کہتے

ہیں۔ شروع میں ہمیں یہ جاننا چاہیے کہ تاریخ سے مراد کیا ہے؟ لغت میں اس

کے معنی ہیں وقت کی نشاندہی۔ (8)

تاریخی کھوج وچ کسے واقعے حقیقت یا تصور نوں ایویں قبول نہیں کیتا جاندا سگوں اک تاریخی کھوجی دا کم ہر قسم دے واقعاں تے حقیقتاں دا پوری طرحاں تجزیہ کر کے چھان بین کر کے اصل گل سامنے لیانا اے۔ تاریخی کھوج کسے جعل سازی نوں قبول نہیں کردی سگوں مستند حوالے طلب کردی اے۔ پہلے توں معلوم حقیقتاں نوں نوں سرے توں جانچ کے نظریے قائم

کہتے جانندے نیس۔ ڈاکٹر شارا احمد زبیری لکھدے نیس:

”تاریخی تحقیق ماضی کے واقعات، تغیرات اور تجربات کے ایسے دقیق مطالعے کا

نام ہے جس میں معلومات کے ذرائع اور ان سے سامنے آنے والی شہادتوں کو

پرکھا جاتا ہے اور ان کی توضیح کی جاتی ہے۔“ (9)

کسے مسئلے نوں اوس دے تاریخی پس منظر وچ پرکھیا جائے تے اوس نوں تاریخی کھوج کہیا جاندا اے۔ ماضی دیاں غلط فہمیاں نوں دور کرنا تے حقیقت سامنے لیانا۔ تاریخی کھوج دا کم ایس لئی صبر آزما اے محقق نوں اڈواڈ تاریخی واقعات تے حقیقتاں نوں ماضی وچ جا کے پرکھنا ہوندا اے تے کھوج لئی چپے چپے تے اپڑنا محقق لئی اوکھا ہو جاندا اے۔ پراگلی نسل نوں بے راہروی توں بچان لئی اپنے آپ نوں کراہے پا کے راہ لہہ لینا تاریخی کھوج دے کھیترو وچ اصل راہ لہسن نوں ای کہندے نیس۔ پٹھ پچھے کیتیاں حقیقتاں ای محقق نوں اصل تاریخ تیک اپڑاندیاں نیس۔

تاریخی موضوع تے کم کرن لئی متن دی لوڑ ضروری اے موضوع بارے لکھے گئے متن جانچے جانندے نیس۔ ایہتھوں تیک کہ کاتب تک دا پتہ لایا جاندا اے تے تاریخی حوالے نال اوہدے توں جعلی پن دیاں پرتاں لائیاں جاندیاں نیس۔ کھوج نویاں حقیقتاں تے نوں نتیجے لہہ کے سامنے لیان داناں اے۔ پہلے توں معلوم حقیقتاں نوں خاص ترتیب نال اک تھان اکٹھا کرن نال کوئی کھوج نہیں ہوندی۔ کھوج وچ تصوراں دیاں نویاں تعبیراں سامنے آندیاں نیس۔ نوں جہان تے نوں آسمان لہدے نیس۔ ایس کم وچ تاریخی پٹیاں تے جمی یا جمائی گئی دھدل نوں سیانف تے منطق نال صاف کر کے اصل گہرائی تیک اپڑیا جاندا اے کم اوہو کر سکدا اے جس دا مزاج کھوج تے چھان پھٹک کرن والا ہووے۔ ایہہ محقق نوں تحریک دیندا اے کہ اوہ مسئلے جیہڑے وکھ قسم دی صورتحال دی پیداوار نیس تاریخ دے اصل پس منظر نوں لکا دیندے نیس تاریخی محقق دی ذمہ داری اے کہ اوہ پردے اوہلے اوہناں واقعات تے منظر نوں لوکائی سامنے لے آئے۔ تاریخی کھوج دے بنیادی مسئلہاں بارے ڈاکٹر اسلم ادیب لکھدے نیس:

”چونکہ تاریخ کے بارے میں ہمیں معلومات کتب، دستاویزات اور پرانی تحریروں

سے ملتی ہیں اس لئے ان کی اعتباریت جانچنے کا کوئی ذریعہ نہیں۔ تاریخ میں ہر

مورخ نے اپنے انداز میں تجربات و مشاہدات بیان کئے ہیں۔ جو اکثر دوسرے

مورخین سے مختلف ہوتے ہیں۔ اس لئے سچائی تلاش کرنا مشکل ہے۔“ (10)

تاریخی کھوج اوہناں فن پاریاں بارے اے جیہڑے عام طور تے تخیل دی اڈاری دے سہارے پھہڑے نیں۔ اوہناں وچوں ہقیقتاں لہھنیاں اوکھا اے۔ تخلیق وچ تخیل غالب اے پر تحقیق وچ تخیل دے عمل دے تابع رکھیا جاندا اے۔ جس پاروں تاریخ دے مسخ شدہ پہلو سامنے آندے نیں۔ کسے واپڑے واقعہ دی صحیح تاریخ دا پتہ نہیں چلدا۔ مورخ دی دتی تاریخ تے اعتبار کرنا ٹھیک نہیں ہوندا اوہدے بارے محقق نوں گوہ لگانا چاہیدا اے اصل تاریخ کیہ بن دی اے یا واقعہ دور دا اے کہ نہیں؟ مورخ دے کڈھے اکھراں وچ فرق نوں نکھین لئی اوہناں اعداد و حساب آپ لانا چاہیدا اے۔ تاں بے تاریخی کھوج وچ جعلی پن توں بچیا جاسکے۔ بے اصل تاریخ نہ نکل سکے تے اوس کم نوں چھڈ دینا چاہیدا اے تاں بے نویں آن والے محقق اوس نوں چھان پھنک کے صحیح نتیجے سامنے لیا سکے تے تاریخی واقعہ ناقص تحقیق دا پلندہ بن توں بچ سکے۔ ڈاکٹر اسلم ادیب لکھدے نیں:

”اس بات پر بھی اختلاف پایا جاتا ہے کہ آیا چند مورخین کی آرا پر عمومی رائے قائم کی جاسکتی ہے اور ان کی اعتباریت کا معیار کیا ہو سکتا ہے۔ کیونکہ اکثر مورخ تصورات، تخیلات اندازوں اور مفروضوں پر تاریخ کی عمارت کھڑی کرتے ہیں۔ یہ وہ مسائل ہیں جو غور طلب ہیں۔ (11)

کسے خاص دور دے حالات تے واقعات وچ مورخ نوں اہمیت دتی جاندی اے مورخ ڈھیر فائدے تے مصلحتاں نوں حق سچ لئی نظر انداز کر کے اعتبار دی سند حاصل کر دے نیں تے تاریخ گوئی نوں اپنی ذہانت تے محنت نال شک شبہے توں باہر ہو کے کھوج دے میدان نوں موکلا کر دے نیں۔ کجھ اجیہاں گلاں وی نیں جیہناں دے صحیح اصول قاعدے نہ ہون پاروں اصل حقیقت توں بھنک کے کراہے پیا جاسکدا اے۔ تاریخی کھوج گوہ دی سچائی نوں ظاہر کرن دا اول دسدی اے۔ گوہ لانا صرف ذاتی نفعے لئی نہیں ورتیا جاندا سگوں کھوج راہیں اوہدے معاشرتی فائدے وی بھالے جان دے نیں۔ پر کجھ حقیقتاں میسر نہیں آندیاں جیہڑیاں سچ نوں ثابت کر سکے۔ ڈاکٹر نذیر احمد لکھدے نیں:

”بسا اوقات محقق جس نتیجے پر پہنچتا ہے وہ دراصل عین حقیقت نہیں ہوتی بلکہ محدود ذرائع و مسائل تحقیق کی بنا پر اسی نتیجے کو حقیقت کا نام دینا پڑتا ہے۔“ (12)

تاریخی کھوج وچ داخلی یا خارجی جذبیاں نوں قبول نہیں کیتا جاندا۔ ایہد کم ہقیقتاں تے واقعات نوں معتبر ذریعے توں حاصل کر کے اوہناں دا معروضی نتیجہ سامنے لیا جاندا اے۔ ایس وچ نامکمل نتیجے پیش نہیں کیسے جان دے۔ جیہناں ذریعیاں توں تحقیق دے کھیتر وچ آون والے لوکاں لئی کارگر بنانا ہووے اوس وچ غیر ذمہ داری توں کم نہیں لیا جاندا۔ حقیقت تیک اپڑنا ممکن ہو

سکے ایہدے لئی بعض کتاباں وچ اخیر تے اشاریے توں کم لتا جاندا اے۔ جیہدے توں شخصیت، زمانے بارے معلومات لہجہ جانندیاں نیں۔ نویں تحقیق دے پہلوواں راہیں تاریخی تحقیق دیاں راہواں سوکھالیاں ہو گئیاں نیں۔ حنیف نقوی ہوری لکھدے نیں:

”تاریخ سے متعلق کتابوں کا ایک آخری لیکن نہایت اہم جزاں کا اشاریہ ہوتا ہے۔ اشاریے کے بغیر اس قسم کی کتابوں سے استفادہ میں جتنی دشواریاں پیش آتی ہیں اور جس قدر وقت صرف ہوتا ہے اس کا اندازہ کرنا مشکل ہے۔“ (13)

کیوں جے معلوم حقیقتاں نوں نویں سرے توں جانچنا ہوندا اے جس پاروں حقیقتاں توں نظریے بن دے نیں۔ محقق دا آن والے ویلے وچ جنرل نویں امتحاناں نال واہ پیندا اے کیوں جے تاریخ اپنے کچھ اپنیاں نشانیاں چھڈ جاندی اے۔ جیہناں نوں چھاننا سوکھانیں۔ تاریخ ہمیشہ فکری مغالطیاں توں پاک ہوندی اے۔ ایہد اہم ذریعہ ترقیمہ اے جیہڑا کتابیاں مخطوطے دے اخیر تے کاتب ولوں لکھیا جاندا اے۔ ایہہ کاتب بارے اہم گلاں ہوندیاں نیں۔ ڈاکٹر اسلم ادیب لکھدے نیں:

”ترقیمہ اصطلاحاً اس تحریر یا عبارت کو کہتے ہیں۔ جو کاتب یا ناقل کے کسی کتاب کی نقل سے فراغت کے بعد اس واقعے کی یادگار کے طور پر اس کتاب کے آخر میں سپرد قلم کرتا ہے۔ اور اس میں اجمالاً اس کتاب اور اس کی کتابت کے بارے میں بنیادی نوعیت کی ضروری معلومات فراہم کر دی جاتی ہے۔“ (14)

کتاب دانان، مصنف دانان، کاتب دانان، تاریخ کتابت، مقام دانان۔ درست نہ لکھیا جائے تے تاریخی تحقیق وچ مسئلیاں دے ڈھیر لگ جانداں نے اصل تاریخ کاتب تے مصنف تک اپڑنا ناممکن ہو جاندا اے۔ بعض ویلے کچھ عوامل تاریخی تحقیق وچ مشکل دا کارن ہوندے نیں جیویں کاغذ اپرانا نہ ہونا سگولوں رنگ کر کے اوس نوں پرانا بنا دینا دو جا اوس دور دی سیاہی دا پتہ لانا، املا ڈھنگ توں پتہ لانا کہ مخطوطہ کس دور لکھیا گیا۔ انج جعلی پن دے رویاں توں بچیا جاسکدا اے۔ غلطیاں توں بچن لئی ضروری اے کہ محقق کاغذ دی روشنائی دی قدامت دے نال نال دے لسانی مزاج توں وی واقف ہووے۔ کچھ مسائل شاہی مہراں نال وی دور ہوندے نیں جیویں مغل بادشاہاں دے قلمی نسخیاں تے مہراں لکیاں سن۔ جیہڑیاں فرماناں یا دستاویزاں نوں (عرض دیدہ شد) دے حوالے نال لائی جانندی سی۔ اوہناں توں تاریخ دا گوہ لایا جاندا۔ بادشاہ جیہڑی کتاب پڑھدے اوس تے عرض دیدہ شد لکھ جاندا۔ جس پاروں کھوج نوں اگے ودھن لئی مدد ملدی۔ انسان ماضی نوں بنیاد بنا کے حال نوں بہتر بناندا اے حال دی بنیاد تے مستقبل دی عمارت اساردا اے۔ ایہناں نتاں وچ تاریخی اعتبار نال جڑت ہونی

چاہیدی اے۔ ماضی دے گواچے پنیاں دا پتہ لان لئی اوس دور دے اہم لوکاں تے مورخاں، معاشی تے سماجی حالاں نوں مکھ
 ڈھ رکھیا جاندا اے۔ تاں جے کھوج کرن لگیاں اوس دور دی بھلک مواد وچ نظریں ڈٹھے تارنخی کھوج دے کھیت کوئی گھاٹ نہ
 رہ جائے۔ کیوں جے تارنخی ای تعلیم تے تربیت وچ قوماں دی مددگار اے۔ تارنخی راہیں نظام تعلیم نوں بہتر بنانا، نہ کہ
 بھلکھیاں دے اُنھے کھوہ وچ سٹ دینا۔ ایہناں مسئلیاں پاروں تعلیمی شعبے وچ ترقی دین والے ادارے جویں کُتب خانے
 تے لائبریریاں غلطیاں دے پلندیاں نال بھریاں نیں۔ جس پاروں تعلیمی نظام وی کراہے پے رہے نیں۔ نصاب وچ غلط
 تارنخی واقعے درج نیں جیہناں دی اصلاح ضروری اے۔ تارنخی تحقیق حقائق نوں سامنے لیان دی اے تاں جے اوہناں دی
 سچائی تے شک دور ہوئے تارنخی تحقیق دا اصل سومہ حق تے سچ اے۔ مفروضیاں دی بنیاد تے اکٹھے کیتے دستاویزی ثبوت صحیح
 نہیں کڈھ سکدے۔ بنیادی تے ثانوی ماخذاں راہیں تارنخی تحقیق لئی دا مواد لہجہ سکد اے پر دونواں وچ صداقت نہ ہون
 پاروں حقیقی پہلو لکے رہندے نیں۔ جیہڑے مسئلے دا پیش خیمہ ہوندے نیں۔ ثانوی ماخذاں دی بنیادی ماخذاں راہیں تصدیق
 کرنا سوکھانئیں پہلی واری بنیادی ماخذاں نوں جانچ پرکھ لیا جائے کیوں جے دوبارہ بنیادی ماخذاں لہجنا ناممکن ہو سکد اے۔
 بنیادی اندراجاں وچ سچ کے ٹرنا ہوند اے کجھ ماخذ دوجے شہراں یا مکاں وچ ہوندے نیں جیہناں تیک رسائی مشکل ہوندی
 اے۔ ایہناں ماخذاں وچ سرکاری ریکارڈ، ذاتی ریکارڈ، زبانی روایتاں، تصویری ریکارڈ، مطبوعہ مواد میکانکی ریکارڈ، آثار، مادی
 آثار، مطبوعہ آثار، خطی مواد، پھنکل، سوالنامے، دستاویزاں، فہرست، وثیقہ، کرنیکل، قصے کہانیاں، مخطوطے، یادداشت، یادگار،
 رجسٹر، جدول، رول، سنداں حق تے مراعات توں جے استفادہ نہ کیتا جائے تے مسائل ودھ جانداں نیں جے مواد دی فراہمی
 وچ جعلی پن ہووے تاں وی ہتھتیاں بھالنییاں اوکھیاں ہو جانداں نیں۔

برصغیر پاک و ہند وچ تارنخی دستاویزاں نوں تحفظ دین دا کوئی طریقہ نہیں۔ کجھ دہاڑویاں دے جملیاں پاروں ضائع
 ہو گیا کجھ جانداں بھجیاں سانجھ نہ کیتی گئی۔ جد کہ یورپین تے دوجے ترقی یافتہ مکاں وچ اچھے وی عجائب گھراں وچ اخبار،
 جریدے تے رسالے وغیرہ دیاں کاپیاں موجود نیں۔ جیہناں پاروں تارنخی ابہام توں بچیا جاسکد اے۔ ہر لنگھیا دن تارنخی
 اے جیہڑا کدھرے نہ کدھرے زمانے وچ اپنے نقش چھڈ جاندا اے۔ اوہناں نقشاں نوں کسے حد تیک جیوندا رکھیا جاسکدا
 اے۔ تارنخی سامنھن والے ای بہتر دس سکدے نیں پر جدید دور وچ کمپیوٹر تے انٹرنیٹ دی ایجاد نے ایس مسئلے داخل کڈھ لیا
 ۔ جس پاروں تارنخی مواد ڈھیر دور پیٹھیاں سنیا تے دیکھیا جاسکد اے۔ کیمرے دی اکھ وچ مواد نوں محفوظ کر کے ہر طرحاں
 دے ابہام توں بچیا جاسکد اے جس پاروں حقیقت تیک اپڑن لئی سوکھا اے۔

تمام مسئلیاں نوں جانن توں بعد جا پدا اے کہ تاریخی تحقیق توجہ طلب، وقت طلب تے اوکھا کم اے۔ ایس وچ سچ جاننا اوکھا ضرور اے پر ناممکن نہیں۔ ایہناں مسئلیاں ول توجہ دے کے تاریخی کھوج دے پڑنوں بہتر کیتا جاسکدا اے۔ تاریخی کھوج کسے وی قوم دی تاریخ، ثقافت نوں جانن توں وکھاوہنوں آون والے ویلے وچ غلطیاں توں بچا کے ترقی ول پریردی اے۔ اداریاں، دفتراں، سرکاری یا پرانے دستاویزاں نوں جانچیا تے سانھیا، تاریخی ورثیاں نوں سنبھالیا جائے۔ انج تاریخی کھوج کسے ملک تے قوم دے ادب نوں کراہے پین توں بچاندی اے۔ جس راہیں جعلی پن دے رویے توں بچیا جاسکدا اے۔

حوالے

- 1- احمد دہلوی، سید، مولوی۔ فرہنگ آصفیہ (جلد اول)، لاہور: مکتبہ حسن سہیل لمیٹڈ مارکیٹ، 1974ء، ص 595
- 2- فیروز الدین، مولوی، فیروز اللغات اردو جامع، (نیا ایڈیشن)، لاہور: فیروز سنز، س۔ ن، ص 348
- 3- گیان چند جین، ڈاکٹر۔ تحقیق کافن، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2003ء، ص 9
- 4- مالک رام: ”اردو میں تحقیق“، مشمولہ اردو میں اصول تحقیق (جلد دوم): مرتبہ ڈاکٹر ایم سلطانہ بخش، اسلام آباد: ورلڈ ویژن طبع چھارم، 2001ء، ص 80
- 5- جمیل جالبی، ڈاکٹر۔ ادبی تحقیق، لاہور: مجلس ترقی ادب کلب روڈ، جون 1994ء، ص 11
- 6- عبداللہ، سید، ڈاکٹر۔ مباحث، لاہور: مجلس ترقی ادب، فروری 1965ء، ص 365
- 7- رشید حسن خان۔ ادبی تحقیق (مسائل اور تجزیہ)، لاہور: الفیصل اردو بازار، نومبر 2003ء، ص 7
- 8- سید جمیل احمد رضوی: ”دستاویزی طریقہ تحقیق“، مشمولہ، اردو میں اصول تحقیق (جلد اول) مرتبہ ڈاکٹر ایم سلطانہ بخش، اسلام آباد: ورلڈ ویژن پبلشرز، 2001ء، ص 150
- 9- ثار احمد زبیری، ڈاکٹر۔ تحقیق کے طریقے، کراچی: فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، مارچ، 2000ء، ص 72
- 10- اسلم ادیب، ڈاکٹر۔ تحقیق کی بنیادیں، لاہور: بیکن بکس، 2003ء، ص 126
- 11- اوہی، ص 127
- 12- نذیر احمد، ڈاکٹر۔ ”تاریخی تحقیق کے بعض بنیادی مسائل“، مشمولہ تحقیق شناسی (فن تحقیق اور تدوین پر مقالات) با ترتیب و حواشی رفاقت علی شاہد، لاہور: القمر انٹر پرائز، 2003ء، ص 52
- 13- حنیف نقوی، پروفیسر۔ تحقیق و تدوین مسائل اور بحث، لاہور: بیکن بکس ہاؤس غزنی سٹریٹ، 2012ء، ص 201
- 14- اوہی، ص 225

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

☆ عبدل رؤف

ترقی پسند تحریک دے پنجابی ناولاں اُتے فکری اثرات

Abstract

The Progressive movement has profound impacts on world literature. Along with world literature, this movement also greatly influenced Pakistani literature. In Punjabi literature the impacts of this movement on Punjabi novels are very significant. This article examines the intellectual impacts of Progressive movement on Progressive Punjabi Novels.

سماج دا فکری نظام و سن والیاں دی سوچ اُتے اُسردا اے۔ جیہدے وچ اوتھوں دی لوکائی دے روئے، رسماں، ریتاں تے قدریں شامل نیں۔ روئے، رسماں، ریتاں، رواج تے قدریں ویلے دے نال بدلدیاں رہندیاں نیں۔ پرانیاں تے نویاں قدریں تے روئے سماج اُتے مثبت تے چنگیاں تبدیلیاں لیاؤندے نیں اوہ پنجابی ناول کاراں ودھ چڑھ کے لوکائی سامنے رکھے۔ ترقی پسند تحریک آؤن نال عالمی ادب دے نال نال پاکستانی ادب وی ایس توں ڈھیر متاثر ہويا۔ ترقی پسند تحریک نے پنجابی ناول اُتے بہوں فکری اثرات پائے چھڈے نیں۔ ترقی پسند تحریک دا ترقی پسند پنجابی ناولاں اُتے پہلا تے وڈا اثر فکری اصلاح اے۔ ترقی پسند تحریک دے اثر پٹھ لیکے پاکستانی پنجابی ناولاں وچ سماج دی اصلاح واسطے بہت کجھ اے۔ کیوں جے کسے ناول دا مقصد سماجی سچائی تے حقیقت توں پردے چکنا تے تفریح دے موقعے دین دے نال اصلاح وی

ات ضروری اے۔ پاکستانی پنجابی ناول کاری وچ سب توں پہلاں ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات وچوں اصلاحی فکر ڈھنگ ظفر لشاری ہوراں دے ناول ناز و وچ دسد اے جدوں گانمن دی اماں ہندو دی بالڑی نازونوں چنگا نہیں جاندی اتھے لکھاری دے اکھر ساڈے سماج نوں بالاں نال پیارتے محبت کرن داسبق دیندے نیں۔ لکھاری دے ایہناں اکھراں وچ اصلاح دا کچھ جھلکد اے۔ اوہ لکھدا اے:

”بال قدرت دی طرفوں دان ہوندے تے اے معصوم ہستی، جیڑا ہلے غم، فکر کینے بے پروا تھی تے کھلدی اے تاں اوندی معصوم مسک کائنات کیتے سکھ دا موجب بندی اے“۔ (1)

ایہو اصلاحی پہلو فخر زمان دیاں چوکھیاں ناولاں وچ لاٹاں ماردا دسد اے۔ ست گواچے لوک وچ اوہناں سماج دے مثبت تے منفی کرداراں راہیں سماج دی اصلاح واسطے جتن کیتے۔ آپنے توں نیویں دا استحصال کرن نوں سختی نال رد کیتا گیا اے۔ اوہناں موجب سب اک نیں کیوں جے اوہ انسان نیں۔ جیڑا اک دو جے دے دکھ، تکلیف تے پریشانی توں جانو پر فیروی اک دو جے واسطے کنڈے کھلار دے نیں۔ بڑے سوہنے تے سچے ڈھنگ نال سماج نوں جگاؤن دے جتن کردیاں لکھدے نیں:

”اسیں سارے اتھے اپنا اپنا دکھ روون تے ہنجو کیرن نہیں آئے۔ ساڈی ساریاں دی ایکتا اے۔ اسیں اک گل دے نکلے نکلے جزو ہاں“۔ (2)

ایہہ فکری اصلاحی اثر مستنصر حسین تارڑ ہوراں دے پکھیر و وچ وی دسد اے جتھے اوہناں سماج دیاں منفی قدرتاں نوں رد کر کے استحصال کرن والیاں نوں معاشرے دا اچھا ناسور آکھیا اے جینہاں سماجی سکھ چین تے خوشیاں عام لوکاں کولوں کھوہ لئیاں۔ لکھاری ناول دے مڈھ وچ ای انسان نوں جھنجھوڑ کے اوہنوں اپنی تھاں تے مرتبہ دکھان دی کوشش کیتی۔ تارڑ صاحب لکھدے نیں:

”کیوں جے ایہہ دو جیاں جنوراں توں دکھ ہوند اے۔۔۔ اپنے آپ نوں سبھو جنوراں توں اچا تے وڈا سمجھدا اے۔۔۔ اشرف المخلوقات۔۔۔ پرایہدے بھائی بند۔۔۔ ایہنوں جیوندیاں مار مکاندے نیں۔۔۔ تے مویا ہو یا بندہ کس کاری؟۔۔۔ بوچھڑ جاند اے۔۔۔ پھل کے بھکا نا ہو جاند اے“۔ (3)

جے انسان اشرف المخلوقات اے تے اوس نوں بنان دا مقصد ایہہ نہیں کہ جیوندیاں ای اک دو جے نوں مار دیوے

سگوں اپنی اصلاح کرے کیوں جے اللہ نے اوس توں ودھیاتے اچی کوئی مخلوق نہیں بنائی۔ ترقی پسند تحریک دا اصلاحی فکری پکھ 'بلدے دیوے' وچ وی نمایاں اے۔ جیہدے وچ لیکھک بابا حق نواز دے کردار راہیں سماجی اصلاح دے پکھ دا خیال رکھدیاں لکھیا گیا اے کہ:

”تسی دنیا وچ کم کرو، لوکاں دی خدمت کرو۔ اپنی خوشی دے سامان پیدا

کرو۔۔۔۔۔ پر نال نال اک ڈور اللہ دے نال ایسی بنھ کے رکھو جے تہاںوں کسے

حالت وچ وی غصے وچ تے نہ عیش وچ اللہ تعالیٰ دی ذات پاک نہ بھلے۔“ (4)

ایسے پکھ دی جھاتی 'اک آنکھی دھی پنجاب دی' وچ جدوں ڈاکو نوں مارمکان واسطے عزت بیگ، سرور شیروتے

انسپیکٹر چیمہ نے ارادہ پکا کیتا۔ اوتھے لکھاری سماجی اصلاح دا پکھ دکھاندیاں حمیدہ بانو واسطے انج اکھوایا:

”حمیدہ بانو ساڈے البیلے پنجاب دی اک آنکھی دھی اے۔ اتے دوجی اوہدی آنکھ

دامان! ساہنوں دوہاں دی عزت بچان لئی اپنے لہودی اخیرلی بوند قربان کر دینی

چاہیدی اے۔“ (5)

ترقی پسندی دے اثر پٹھ لکھے ناول 'چکڑ رنگی مورتی' وچ کہکشاں ملک ہوراں اصلاح دے پہلو نوں مکھ مڈھ رکھیا

اے۔ کیوں جے اوہناں دا وڈا مقصد تفریح دے نال نال سماجی اصلاح اے۔ ناول وچ زبیدہ دی سوچ راہیں ماسی جنتے خالد

تے بشری دے ورتب ویکھ کے دسیاتے اوتھے لکھارن نے اصلاح دا پکھ انج دکھایا کہ:

”دھیے جھوٹھیاں بھیناں تے بھروسہ نہ کریں۔ تیرا بندہ بشری نال لنگھدا

ویکھیا سی دونہاں دے مونہہ تے بھین بھرا والا نور نہیں سی۔ رومال نوں ہتھ وچ

پھڑ کے کجھ دیر لئی اوہدا ایمان ڈول گیا۔“ (6)

ناول ”گھنجل“ ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات توں ڈھیر متاثر اے۔ ایس وچ نویں تے آزاد خیالاں نوں

گوڑھی تھاں دتی گئی اے۔ گل وی گوچری اے ایہدے وچ نسرین بھٹی ہوراں اصلاح دا پہلو بھرویں ڈھنگ دکھایا۔ جدوں

پھل مودنوں مل کے اوہدے بالاں نوں ویکھدی اے تاں بہوں پریشان ہو کے سوچدی اے اوہ کلی رہ گئی اے اوہدا اپنا ضمیر ای

اوہدی رہنمائی کردا اے۔ اوہ سوچدی اے:

”صرف باغ دا اک پھل ٹٹن کھلن نال سارا باغ نہیں اجڑدا۔۔۔۔۔ صرف پیار

محبت اک مرد۔۔۔ نال ای سی تینوں۔۔۔ پیار محبت اپنے ضمیر۔۔۔ تے کم کاج
تے نالے اپنے فرض اصولاں نوں وی کیتا جاسکدا اے۔۔۔ فیر جنگ آزادی
دے دناں وچ خورے کنیاں سوانیاں سہاگ توں محروم ہو گئیاں۔۔۔ کیہ اوہ
اکلاپے تے مجبوری کولوں گھا بر کے مر گئیاں نیں۔۔۔ فیر ناامیدی تے بوہت
وڈا گناہ اے۔۔۔ تے گناہ روح نوں عذاباں لئی تیار کردا اے۔ (7)

ترقی پسند تحریک دا اصلاحی فکر دارنگ تے اثر فرزند علی ہو راں دے ناولاں اتے واہوا وکھالی دیندا اے۔ چینہاں وچ
پٹھلے طبقے دی گل کردیاں سماج دیاں برائیاں توں پردے چائے۔ اصلاحی فکر ناول 'تائی' وچ اوس ویلے وکھالی دتی جدوں خدا
بخش تاڑ گیا کہ حفیظ کسبہو راں مصیبت وچ پھسیا اے۔ لیکھک لکھدا اے:

’دلا سہ دیندا ہو یا۔۔۔ کجھ دن اتھے رہن لئی آکھدا اے۔۔۔ اچھا پتر خدا
تیرے دکھ کٹے۔ بوٹ (ووٹ) پین مگروں تیری مصیبت سن کے کوئی حل لہج
لواں گے۔ پر مردانہ (تسلی رکھ) ہو۔ اوکھے ویلے وی کدی مرداں تے آئی
جاندے نیں۔ اکھے: مرداں تے گھوڑیاں کم پین کوئے۔‘ (8)

ایہہ اصلاحی فکر دا پکھ اوہناں دے ناول 'بھٹھل' وچ جھاتیاں ماردا دسد اے۔ پنجاب دی سوانی اتے ہون والے
ظلموں نوں لکھ رکھ دیاں اپنے گرو استاد دامن دے فرمان راہیں اوہ اصلاحی فکر دیندے نیں کہ:
ایس کائنات وچ کوئی خوبصورت چیز ہے تاں اوہ عورت اے۔ عورت توں ودھ
کے کوئی ہو ر شے حسین نہیں۔ چینہاں وی ایس حسین شے دی ناقدری کیتی اے
یاں احترام نہیں کیتا اوہناں نوں ای سکھ نصیب نہیں ہو یا۔ ایہہ سادھو، سنت تے
فقیر عورت دے ای دھتکارے ہوئے نیں۔ مطلب ایہہ کہ اوہناں نوں عورت
دی ناقدری تے بے حرمتی کرن وجوں پھٹکار پئی ہوئی اے۔ (9)

احمد سلیم دے ناولاں "نال میرے کوئی چلے" تے "تنلیاں تے ٹینک" اتے وی ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات
وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں ایس اصلاحی انداز فکر نوں سندھی تے پنجابی دے فرق نوں مٹاؤن واسطے کیتا:
’وینا اک سندھی نیشنلسٹ کڑی اے۔ کئی سیاسی مس؟ لیاں تے اوہدی راء زاہد

نال نہیں رلدی۔ میرا خیال سی کہ زاہد دے ویاہ دے مس؟ لے تے اوہ ضرور
 اوہ دے نال ہووے گی۔ وینا میرا اک غیر سندھی کڑی نال ویاہ کرنا چنگا نہیں
 سمجھدی۔۔۔ زاہد دی گل سن کے مینوں انج لگا جیویں کوئی غیر سندھی کڑی انسان
 نہ ہوو پیر میں کجھ وی نہ بول سکیا۔“ (10)

حسین شاہد ہوراں ناول 'ڈراکل' وچ سماج دے وڈیریاں، جاگیرداراں، افسراں، حکومتی چچیاں، فوجیاں تے
 مذہبی اماماں نوں تنکیاں کردیاں سماج واسطے اصلاحی فکرنوں موضوع بنایا۔ ایہدی جھلک اوہناں دے ناول وچ اوس ویلے
 دسویں صدی اے جدوں فوجی راج ختم ہو یا تے عام لوکاں پیپلز پارٹی داسو ہناسوا گت کیتا:

”نگھے تے بھرویں سوا گت دی وجہ اکوہائی۔ اوہ ایہہ جے اوس بندے نے مدان
 وچ آکے اک اجیہی زبان بولنی شروع کیتی جیہڑی صدیاں توں عاماں دیاں
 سینیاں وچ تے تڑدی سی، پر بلاں تے نہیں سی آسکدی۔ اوس گونگیاں عاماں
 نوں زبان لادتی۔ اوہنے بے حرصی دیاں جھویاں ہو یاں بوٹیاں تے وعدیاں دا
 برکا ماریا تے بوٹپنگر کھلوتے۔ اوس نے دکھاں دے اوپالئی انج دے قول دتے
 جے مویاں مچھیاں وچ وی جان پئے گی۔“ (11)

افضل احسن رندھاوا ہوری پاکستانی پنجابی دے منے پر منے ترقی پسند لیکھک نیں۔ اوہناں دے ناول سماج دیاں منضی
 تے مثبت قدراں نوں ڈاڈھے سلکھنے ڈھنگ نال سامنے لیائے۔ اوہناں دے ناول 'سورج گرہن' وچ مشرقی تے مغربی
 وسیب دی وسوں وکھان دے نال اصلاح دا کجھ وی نکھیرداں اے۔ ناول سورج گرہن وچ نوکری کرن والی کڑی دیاں
 اوکڑاں توں پردہ چاندیاں تے مرددی کمینگی وکھا کے اصلاح دا جتن کیتا اے:

”اک یتیم کڑی، جس بقول اوہدے چوتھی جماعت توں لے کے اُتا نہہ تک
 وظیفے لے لے کے پڑھائی مکمل کیتی۔ اوہدی اوہ نوکری وی چنگی سی پر مرددی
 کمینگی تے حرص نے اوہنوں اوہ نوکری چھڈن تے مجبور کردتا۔“ (12)

ترقی پسند تحریک دے پنجابی ناول اتے فکری اثرات دے پرچھو ویں چنگے وکھالی ویندے نیں جینہاں وچوں فکری
 اصلاح دا کجھ نکھیرداں اے۔ کسے وی قوم دی رہتل و ہتھل اوس قوم دا انمول سرمایہ اے۔ جیہڑی قوم تے سماج اپنی وسوں نوں
 سانجھ کے رکھدا اے۔ اوہ ہر ویلے ترقی دیاں پوٹھیاں چڑھدا اے۔ ادبی لیکھکاں، استادان، وڈکیاں تے مایاں دافرض

اے کہ بالاں تے نویں نسل نوں و سوں تے رہتل و ہتل توں جائو رکھن تاں بے سماج دی بڑھوتری چنگے پاسے کیتی جاسکے۔ ظفر لشاری ہوراں دے دونویں ناول "نازو" تے "پہاج" چنگی مثال نیں جینہاں وچ پنجاب دی رہتل و ہتل نوں سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا گیا۔ اوہناں دے دوہاں ناولاں وچ سرائیکی وسیب دے سوہنے جھلکارے نیں۔ ناولاں دا پچھوڑ وی سماجی تے معاشرتی اے جیہدے وچ سماج دے سارے انگ بھروس نیں۔ اوہناں دے ناول 'پہاج' وچ وی پینڈ ووسوں، اوتھوں دے نظارے تے حیاتی دے سارے کچھ نیں۔ ایس ناول بارے ڈاکٹر طاہر تونسوی ہوراں دی رائے اے کہ:

”ظفر لشاری دیہات دی فضا، ماحول تے رسم و رواج تے وس وسیب کول پینٹ

کیتے منظر نگاری دے شوق وچ کردار نگاری کو مجروح نہیں کیتا تے ایہندے نال

نال علامت دے شوق وچ کہانی پن کونہیں وساریا“۔ (13)

پینڈ و رہتل تے وسیب دیاں جھلکیاں مستنصر حسین تارڑ ہوراں دے ناول پکھیر وچ وی نمایاں نیں۔ اوہ پینڈ ووسوں دے جانوسن جیہدے ثبوت تے دلیلاں اوہناں دے ناول وچ موجود نیں۔ اوہناں ناول راہیں پینڈ دے ماحول نوں سوہنے تے سچے ڈھنگ نال الیکیا جا پدا اے کہ لیکھک ناول کسے پینڈ وچ بہہ کے لکھدار ہیا۔ پینڈ دے چھپڑ تے اوہدے پانی دی مشک، بھٹھی تے اوہدے دھوس، گوہے تے اوہدی بھر مات، شٹالے تے اوہدے اتے پئی تریل دی خوشبو توں چنگے جانوسن۔ رضیہ نور محمد دے ناول "بلدے دیوے" وچ تہذیبی تے ثقافتی تشخص دے شعور نوں ڈھکویں رنگ پیش کیتا گیا۔ ناول سماج دے جاگیر داراں تے وڈیریاں دا مکھ وکھاندیاں سماج دی سچی تے سچی تصویر اے۔ ناول دے مکھ بند وچ فخر زمان ہوراں سماج وچ زنانی نال ہون والے سلوک نوں بڑے سواہرے تے پدھرے ڈھنگ نال بیان کیتا۔

ایسے طرحاں نادیم عصری ہوراں "اک آنکھی دھی پنجاب دی" وچ پنجاب دی و سوں دے وسیبی انگ بڑے سوہنے تے سلکھنے ڈھنگ نال وکھائے۔ نسرین بھٹی ہوراں دے ناول "گھنجل" اتے وی ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات بھروس نیں۔ اوہناں ناول وچ بلی دے کردار راہیں وسیب تے مشرقی زنانی دیاں ذمہ داریاں دا نکھیر اچھے ڈھنگ وکھایا۔

ترقی پسندی دا ایہو فکری کچھ کہکشاں ملک ہوراں دے ناول "چکڑ رنگی مورتی" وچ وی وسدا اے۔ جدوں اوہناں اپنے مرکزی پاتر زبیدہ نگار کولوں دستکاری واسطے انڈسٹریل ہوم بنوایا۔ جیہدے وچ اوہ بے آسراتے بے وسیاں زنانیاں نوں دستکاری دافن سکھاندیاں تے ملکی سطح دی نمائش راہیں دیس تے سماج دے وسیبی تے فنی مہاندے نوں لوکاں سامنے رکھدیاں۔ ایہہ تہذیبی تے ثقافتی فکر فرزند علی ہوراں دے ناولاں "تائی" تے "بھھل" وچ وی بہوں اے۔ اوہ لکھدے نیں

جدوں اسیں سندھ توں پشاں واپس پنجاب مُڑ کے آئے تے ایتھوں دی وسوں تے ماحول دا بڑا اسواد آیا۔
 احمد سلیم ہوری وی ترقی پسند تحریک توں اثر لین تے پنیڈو ماحول نال جُوت رکھن والے لکھاری نیں، اوہناں
 دے ناولاں وچ سماج دی وسوں دے جاندار جھلکارے نیں۔ ناول "نال میرے کوئی چلے" وچ جدوں میاں فضل دین نے
 ایشریاں، راج کور تے اوہناں دی اک سال دی دھی نوں اپنے گھرای رکھیا پر فیروی سارا پنڈا اوہناں دا خلاف ہو گیا تے اخیر
 پنڈ والیاں دی مخالفت تے آکھن پاروں ایشریاں تے راج کور میاں فضل دے گھروں ٹر گئے جے انج نہ ہووے کہ لوکی میاں
 ہوراں نال وی کجھ برا کر چھڈن۔ ایہہ وسیب دار وراج اے کہ کئی واری لوکاں دے آکھن تے اوہ کجھ کرنا پیندا اے جیہڑا پسند
 وی نہیں ہوندا تے چنگا وی نہیں لگدا۔ انج ای فوزیہ رفیق ہوراں ترقی پسند تحریک توں فکری اثر لیندیاں ناول "سکینہ" وچ
 پنجاب دی وسوں تے وسیب دے مہاند رے نوں بڑے سوہنے تے سوتے ڈھنگ نال دکھایا۔ لکھدیاں نیں:

”گل نوں پہلوں سوچی دا اے، جیویں دودھ وچ جاگ لائی دی اے۔ توں روز
 ویہنی ایں، شام نوں دودھ وچ چھٹا دی لا کے رکھی دا اے۔ پوری رات لگھ
 جاندی اے تے جاگ سارے دودھ نوں دہی بنا دیندی اے۔ سویرے اوہنوں
 رُک کے اوہدے وچوں خالص مکھن کڈھ لئی دا اے تے چاٹی لسی دی رہ جاندی
 اے۔“ (14)

زابد حسن ہوراں دا ناول "تسی دھرتی" (۱۹۵۲ء) پنجاب تے پنجاب واسیاں دی وسوں دکھاندیاں تاریخ تے
 جھتیاں پاند اے۔ ایہہ ناول بار تے بار واسیاں دے جیون تے دوسو ورھیاں دی تاریخ نوں ساہجھ کے بڑے سچے ڈھنگ
 راہیں پیش کردا اے۔ پنجاب دی وسوں تے رہتل و ہتل دے پرچھاویں ایہناں ترقی پسند پاکستانی پنجابی ناولاں وچ بھروس
 نیں جیہڑے ترقی پسند تحریک دے فکری اثرات دا سٹا نیں۔

کوئی ملک، قوم یاں سماج اودوں تیک اپنے پیراں اُتے نہیں کھلوسکدا جد تیک ملک، قوم تے سماج وچوں طبقاتی ونڈ
 ختم نہ ہوئے۔ جد تیک پٹھلے تے پنے طبقے نوں اتے لیاون تے اوہناں نوں برابری دی سطح تے حقوق نہ ونڈے جان اودوں
 تیک کوئی سماج پورا نہیں ہو سکدا۔ قدیم سسے توں غلاماں دی خرید فروخت ہوندی آئی اے جس اپنے نال ہوڑ ڈھیر ساریاں
 سماجی برائیاں تے کمزوریاں نوں جمیا۔ ترقی پسند تحریک نے پاکستانی پنجابی ناول اتے جیہڑے فکری اثرات چھڈے۔ اوہناں
 وچوں وڈا اثر سماج وچوں طبقاتی ونڈ نوں مکاؤنا اے۔ ترقی پسند تحریک دے فکری اثر نوں پنجابی ناول کاراں کھلے مونہہ

اپنایا۔ نمازیاں تے طبقاتی ونڈ دے پے لوکاں اتے دھاڑویاں دے ظلم دا اوہدوں پتا لگدا اے جدوں گانمن اک دن شاماں توں بعد گھر ولد اے مریم اوہدے کولوں چر کے آؤن دی وجہ کچھی اوس سارا واقعہ سنایا۔ طبقاتی لائجھیاں نوں رضیہ نور محمد ہوراں اپنے ناول "بلدے دیوے" وچ وی بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا تے سماج دی ایس برائی توں پردے لاہن دے چنگے آہر کیتے۔ مستنصر حسین تارڑ ہوراں ماحول نوں کجھ وکھرے ڈھنگ بیان کیتا۔ جدوں بندہ تے پکھیر و طبقاتی ونڈ تے استحصال توں اکٹ گئے فیر اوہناں کٹھیاں ویلاٹپاٹن دا آہر کیتا اوہ اپنے اتے گرجاں دے ڈر پاروں چپ ہو گئے تے مونہہ سی لے۔

نسرین بھٹی ہوراں دے ناول "بھٹیل" وچ وی ترقی پسند تحریک دافکری اثر ڈھیر گوڑھا دکھالی دیندا اے۔ اوہناں اپنے ناول وچ طبقاتی ونڈ نوں بندن دے بڑے جتن کیتے۔ اوہناں طبقاتی کشمکش نوں 'مُودا' تے 'بھٹیل' دی گل بات راہیں نکھیرن دی کوشش کیتی۔ پاکستانی پنجابی ناول کارکہکشاں ملک ہوراں وی ایس اثر نوں ڈھیر قبولیا۔ جیہد پر چھاواں اوہناں دے ناول "چکڑ رنگی مورتی" وچ پوری طرح دسد اے۔

ترقی پسند تحریک دافکری اثر فرزند علی دے ناولاں وچوں وی بڑا اگھڑ کے سامنے آوند اے۔ اوہناں دے چوکھے ناول طبقاتی ونڈ توں جان چھڈان دی کھینچل کر دے دکھالی دیندے نیں۔ ترقی پسند تحریک دے فکری پر چھاویں انور چودھری دے ناول "سانگا" وچ وی دسدے نیں۔ ایہدی کہانیاں کامیاں، مزارعیاں تے زمینداراں دے آل دوالے گھمدی اے۔ جیہدے وچ وڈیریاں تے جاگیرداراں دے ظلم اوہناں نوں وچ چنگن تے مجبور کر دے نیں۔

سماج اُچے نیویں لوکاں دا اجیہا اکٹھ اے جیہدے وچ لوک اپنی تے دو جے دی بھلائی تے اکٹھے سماج دی بھلائی واسطے اکٹھیاں ہتھ پیر مار دے نیں۔ جدوں اکٹھ وچ انصاف یاں برابری نہ رہوے تاں فیر ایہہ اکٹھ سماج دے وگاڑتے سماجی برائیاں دا موجب بن جاند اے۔ ایہہ سماجی وگاڑ کدی مذہب دیناں تے، کدی حق کھوہن کدی شخصی پسند ناپسند کدی ذات برادری دے طعنیاں تے معنیاں پاروں اگھڑ کھلوندا اے۔ ایسے سماجی وگاڑ تے ناہمواری دا اظہار ترقی پسند تحریک دے اثر پٹھہ لیکے پاکستانی پنجابی ناولاں وچ گوڑھا اے۔ سماج وچ مذہب دے ناں اتے اچھے وگاڑ دا پر چھاواں ظفر لشاری ہوراں دے ناول 'ناز و وچ اے'۔ جدوں ناز و ایس سوچ وچ پھسی سی کہ اوہ اک ہندو دی دھی اے اختر اوہنوں دلیلاں نال سمجھایا جے توں مسلماناں دے گھر وڈی ہوئی ایں تے تیراویاہ وی مسلمان نال ہو یا ایس لئی توں مسلمان ایں۔

سماجی وگاڑ تے اُتھل پتھل نوں رضیہ نور محمد ہوراں اپنے ناول 'بلدے دیوے' وچ سامنے لیاند اے۔ ترقی پسند تحریک دے ایس فکری اثر دا چائن کہکشاں ملک ہوراں دے ناول 'چکڑ رنگی مورتی' وچ وی لشد اے۔ جدوں نمازی زبیدہ

چاچے رکھے توں بچن واسطے کتھے کتھے رُلدی اے۔ نسرین بھٹی ہوراں دے ناول ”گھنجل“ وچ نکلیاں نکلیاں برائیاں ول دھیان دتا گیا اے۔ جیہڑیاں کجھ چر بعد وڈے سماجی وگاڑ دا کارن بندیاں نیں۔ اوہناں دے ناول وچ حکیم ہوراں دی سوانی، پھل تے حکیم ہوراں دیاں گلاں دا اپنیاں سوچاں تے وہاں راہیں غلط مطلب لیندی اے۔ اوہناں نوں چنگا ماڑا بولدیاں تے شور پاندیاں پوڑھیاں توں تھلے ڈھیہ جانندی اے۔ ایسے موقع تے لکھارن نے سماجی کرداراں راہیں وگاڑ دی نشاندہی کیتی اے۔ سماجی وگاڑاں نوں افضل احسن رندھاوا ہوراں اپنے ناول ”سورج گرہن“ وچ دکھان دا آہر کیتا۔

سماج دیاں ناہمواریاں تے وگاڑاں نوں فرزند علی ہوراں وی بڑے سوہنے تے سچے ڈھنگ نال دکھایا اے۔ اوہناں دے چوکھے ناولاں وچ ایس وگاڑ دیکھا کارے نظری پیندے نیں۔ اوہناں موجب سماج دی تہیم زمانی نوں ویاہ کرن داوی حق نہیں۔ اوہنوں اوہدے ساک اپنے مطلب واسطے ورتدے نیں جے اوہ اوہناں دے آکھے نہ لگے تے لوک اوہدا حقہ پانی بند کردیندے نیں۔

حسین شاہد ہوراں دا ناول ’ڈراکل‘ جیہڑا ترقی پسندی دے فکری اثرات توں ڈاڈھا متاثر اے۔ ایہہ ناول دیس پنجاب دی سماجی ناہمواری توں پیدا ہون والے وگاڑاں نوں مکھ رکھدیاں الیکیا گیا۔ ناول اوہناں وگاڑاں دا سچا تے سچا مہاندرا دکھاند اے۔ حسین شاہد ہوری اپنے ناول دے پاتر ”اروڑے“ راہیں سماجی ناہمواری نوں بیان کیتا۔ سماجی ناہمواری تے وگاڑ دے نمونے فوزیہ رفیق ہوراں دے ناول ’سکینہ‘ وچ وی بھروس وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں اپنے ناول وچ نمائیاں تے ہیسیاں نال زیاتیاں توں منع کیتا اوہناں اپنے بھرا دی گل بات راہیں مولوی نوں نمائیاں تے کمزور طبقے نوں مارن توں ٹھاکیا۔ زاہد حسن ہوراں ناول ”تسی دھرتی“ سماجی وگاڑاں تے برائیاں راہیں چنگی طرح پردے لائے نیں۔ ویسے خاں تے ولا رادے پتر چوریاں کردے فیرجشن وی مناندے وگاڑ پیدا کر کے اوہناں اتے فخر محسوس کردے نیں۔

”ویسے خاں تے ولا رادے پتر پرہیں وچ اپنی کسے نویں کیتی چوری بارے

سناوندے ہوئے ہسدے ہسدے مودھے ہوندے۔ کئی واریں تاں اسیں لکن جا

رہے ہوندے آں تاں اُجاڑ راہاں وچ سانوں کسے ہور تھاہرے لگن لئی جاندے

ہوئے اوہ لوک ملدے جیہناں دے گھرا سیں جا کے چوری کرنی ہوندی۔“ (15)

مختصر ایہہ پئی ترقی پسند پنجابی ناول کاراں اپنے ناولاں وچ طبقاتی وٹڈ تے ایہدے توں بھٹھدیاں سماجی برائیاں دی کھل ڈکھ نال بند یا کیتی اے انساناں دے حقاں واسطے سدّ ادا تے۔ ترقی پسند پاکستانی پنجابی ناولاں اتے ترقی پسند

تحریک دے فکری اثرات بڑے گوڑھے نہیں۔ جیہناں پاروں پنجابی ناول دا مونہہ مہاندر اچنگا سوہناتے من موہنا ہو گیا اے۔ پنجابی ناول کاراں حیاتی دے ہر پکھ دے حوالے نال اثرات نوں کھلے دل قبولیا۔ جیویں سماج دی اصلاح، تعلیمی شعور نوں ودھانا، وسیبی تے تہذیبی مکھ مہاندر ساسنے لیاؤنا، طبقاتی ونڈ نوں بندنا، انسان دوستی، سوانیاں دے حقان لئی واج مارنا، مقصدیت تے حقیقت پسندی دی جانکاری جیسے مثبت آزاد تے کمزور لڑپچ جیسے منفی اثرات نوں کھلے دل نال قبول کیتا۔ پاکستانی پنجابی ناول کاری پنجابی ادب دی وڈی صنف دے طور تے منی جاندی اے جیہدے وچ ہر رنگ، انگ تے پکھ دے حوالے نال ناول لکھے جا رہے نیں۔

حوالے

- 1- لشاری، ظفر، نازو، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، ۶۸۹۱ء، دو جا ایڈیشن، ص ۸۲
- 2- فخر زمان، ست گواچے لوک، لاہور، پنجابی مرکز، ۹۰۰۲ء، ص ۵۲
- 3- تارڑ، مستنصر حسین، پکھیرو، لاہور، سنگ میل پبلی کیشنز، ۸۱۰۲ء، ص ۹
- 4- رضیہ نور محمد، بلدے دیوے، لاہور، مکتبہ معین الادب، ۶۷۹۱ء، ص ۳۷۲، ۳۷۳
- 5- نادم عصری، اک آنکھی دھی پنجاب دی، لاہور، اقدس پبلی کیشنز، ۶۷۹۱ء، ص ۱۳۱
- 6- کہکشاں ملک، چکڑ رگی مورتی، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اپریل ۲۸۹۱ء، ص ۴۲
- 7- نسرین بھٹی، گھنجل، لاہور، فہر و سنز لیمیٹڈ، ۲۸۹۱ء، ص ۶۰۱
- 8- فرزند علی، تائی، لاہور، مسعود کھدر پوش ٹرسٹ، دوسری وار، جون ۲۱۰۲ء، ص ۱۷
- 9- فرزند علی، بھٹھل، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دسمبر ۵۹۹۱ء، ص ۸۳۳
- 10- احمد سلیم، تتلیاں تے ٹینک، لاہور، الاکونیشن پبلی گراؤنڈ، ۴۹۹۱ء، ص ۱۴
- 11- حسین شاہد، ڈراکل، لاہور، عزیز پبلشرز، ۵۹۹۱ء، ص ۳۳
- 12- رندھاوا، افضل احسن، سورج گرہن، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر ۶۹۹۱ء، ص ۲۲
- 13- طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرائیکی ادب ریت تے روایت، ملتان، ندیم شفیق پرنٹرز، ۰۹۹۱ء، ص ۷۷
- 14- فوزیہ رفیق، سیکنہ، لاہور، سانجھ پبلی کیشنز، ۷۰۰۲ء، ص ۲۳
- 15- زاہد حسن، تسی دھرتی، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۵۱۰۲ء، ص ۱۰۱

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

☆ مرید حسین عارف، ڈاکٹر صائمہ بتول

مڈھ توں 1900ء تائیں سرانیکھی دوہڑے

Abstract

"Dohra" is an ancient genre of Saraiki. It has been very famous from the beginning till now. The popularity of Dohra did not decline in any age. The beginning of Dohra starts from Bahaudin Zakria's Multani Dohra. A verse has two lines and when it is doubled, it has four lines. Because of two lines verse it is named as Dohra. In the current age of Dohra, the important names are of Sultan Bahoo , Ali Haider Multani , Sachal Sarmast , Rohal Faqeer , Hammal Laghari , Baidal Sindhi , Khair Shah , Khushdil , Jan Muhammad Gadaz and YateemJatoi. In the beginning age of Dohra, we mostly find the subjects about mysticism and love. Later Dohra has usually problems.

دوہڑا سرانیکھی دی ڈھیر پرانویں صنف سخن اے۔ جیڑھی مڈھ توں اج تائیں مقبول اے تے لگا تار لکھیندی پئی اے۔ تقریباً ہر شاعر شاعری دا مڈھ ڈوہڑے کنوں کریندا۔ دوہڑا کیہ ہے دوہڑا اصل وچ کئی نظم کوں آہندے ہن جیہیں وچ

☆

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

مصریاں دی گنتی چار ہووے تے چارے مصرے آپوں وچ اکو وزن رکھن نال ای دو ہڑاناں توں ظاہر اے کہ دو شعراں والا، دو ہڑے وچ کئی موضوعاں نوں وگن وچ لیا یا جاندا اے جیکر آکھ ویکھیے حیاتی داہر پکھ ایس وچ بیان ہے تاں سچی کوڑناں ہووے گا۔ دلشاد کلا نچوی لکھدن:

”دو ہڑاؤں شعراں آہدن، یعنی ہک تنجھی نظم جیندے وچ چار مصرعے ہوون

اتے چارے آپس وچ ہم قافیہ تے ہم ردیف تے ہم وزن ہوون“۔ (1)

انسان اپنے وچ چاراں دے اظہار لئی مڈھ قدیم توں ای لفظاں دا آسرا لیا تے شاعری دا مڈھ چا بدھا۔ کدی جذبیاں دے ایس اظہار نوں شعراں دا ناں دتا گیا تے کدی دو ہڑیاں دا کدی ایہہ ایات بنے تے کدی شاعری دی کوئی نویلکھی دو جڑی صنف پر دو ہڑیاں دی اپنی تھاں اے جیس توں کسے طرحاں انکاری نہیں۔ دو ہڑے دا مڈھ ستویں صدی ہجری توں بعد شیخ بہاء الدین زکریا ملتانی نے اپڑیں خط وچ شیخ حمید الدین حاکم کوں دو ہڑا لکھ بھیجیا۔ جواب وچ حمید الدین حاکم وی دو ہڑا لکھ گھلیا۔ ایہہ دو ہڑا شیخ بہاؤ الدین زکریا ہوراں لکھیا جد کہ انہاں دے جواب وچ حمید الدین حاکم ہوراں وی ڈو ہڑا لکھ کے جواب دتا اوہناں دے دو ہڑے دے صرف تن مصرعے محفوظ رہ گئے:

حاکم آپ ہو حکم کرو (کیہا) میں وچار

جہاں اللہ تعالیٰ منیا آتے نبی محمد پیار

جہاں ٹانگ نہ تو لہا سے بھی لنگھس پار (2)

شعراء دے نیڑے دو ہڑے دا وزن مخصوص اے۔ انہیں کوں اولین تحریری دو ہڑے آکھیا جاسکدا اے۔ جیہڑے تاریخ وچ محفوظ تھی گن۔ بھونگ بھارہ دے شاعر پیارا شہید (1522ء-1586ء) دا ناں آندے۔ جہاں جنگ نامے، درود نامے تے معراج نامے دے نال نال سرا نیکی دو ہڑے لکھے۔ دمودر داس (1570ء-1632ء) جیہڑے ہیر رانجھے دے قصے دے پہلے لکھاری ہن۔ دمودر ذات دا بلاڑیں ہندوسی۔ جھنگ دے علاقے نال تعلق سی۔ قصہ اوں اکبر دور وچ لکھیا۔ انہاں قصے کوں دو ہڑیاں دی صورت وچ لکھیا۔ انہاں دے دو ہڑیاں کوں صحیح دو ہڑے آکھیا جاسکدا اے۔ سلطان باہو (1629ء-1785ء) دا تعلق تحصیل شورکوٹ ضلع جھنگ نال ہا۔ انہاں دے پوداناں بازید محمد سی۔ ذات دے اعوان تے علوی ہن اوہ سلسلہ قادریہ دے بزرگ شاہ حبیب قادری (جیرھے خودوی سی حرنی دے شاعر ہن) دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ انہاں دیاں عربی، فارسی تے سرا نیکی وچ 140 دے نیڑے تیرے کتاباں تے رسالے ہن۔ دو ہڑے دی صنف دا باقاعدہ طور تے حضرت سلطان باہو بدھی اوہناں سی حرنی توں اڈ دو ہڑے وی خاص عارفانہ رنگ وچ لکھین۔

علی حیدر ملتانی (1689ء - 1777ء) سی حرنی دے معتبر شاعر ہن، نال اوہناں بہوں خوبصورت دوہڑے لکھین۔ علی حیدر دوہڑے وچ سماجی تے سیاسی موضوعاں کوں متعارف کرایا۔

علم دا پڑھڑاں نیک بہوں، پر عشق دی بات انوکھڑی ہے
چن تے سورج دی روشنی بہوں پر یار دی بات انوکھڑی ہے
شب قدر دی رات وی بہوں چنگی پر وصل دی رات انوکھڑی ہے

مشکل باتاں سبھے نیں حیدر پر برہوں دی گھات انوکھڑی ہے (3)

مولوی لطف علی (1732ء - 1810ء) داناں قصہ "شاہ سینفل" دے ناں نال مشہور اے۔ لطف علی ہوراں مثنوی دے نال بہوں چنگے دوہڑے تخلیق کیتے۔ انہاں مثنوی سیف الملوک وچ دوہڑے کوں چار مصرعے توں ودھدا دوہڑے وچ جدت پیدا کیتی۔ دوہڑیاں بارے پتہ "آئینہ دار السرور" تے سیف الملوک دے مقدمے توں وی لگدا اے۔ لطف علی ناں صرف دوہڑے لکھے سگوں سوائی دوہڑے وی اوہناں دے ملدے نیں۔ رحل فقیر (1743ء - 1804ء) دوہڑے دا ہک وڈا شاعر اے۔ رحل فقیر دا اصل وطن تھر دا علاقہ اے۔ اوہ عمر کوٹ دی بھر نال بھٹ دے رہن والے سن۔ اوہناں دے شاہ فقیر ہا اتے اوہ ذات دے زنگیہ ہن۔ کجھ عرصہ کلہوڑیاں دے دور وچ ملازمت کیتی تے توشے خانے دا ناظم رہیا۔ رحل فقیر ہوراں ڈوہڑیاں وچ طبع آزمائی کیتی دوہڑیاں دے موضوع روحانی کچھوں نوٹیکڑے نیں۔ وفاراشدی ایس حوالے نال دس پاوندے ہن۔

”رحل فقیر شاہ عنایت شہید دے مرید ہن۔ آخری عمر وچ کندڑی وچ آن

وسیے۔ آپ دے سرائیکی کلام وچ سی حرنی،؟ وہڑے تے کافیاں ملدیاں

ہن۔ آپ دے؟ وہڑے وچ تصوف، عشق حقیقی تے انسان دوستی دا درس

ملدے۔“ (4)

سرائیکی دوہڑے دی روایت وچ سچل سرمست اہم ناں اے۔ سچل سرمست دا اصل ناں عبدالوہاب سی۔ تخلص "سچل" تے فارسی وچ "آشکار" ورتیا۔ اک درویش صفت انسان سن اوہناں حیاتی داوڈا حصہ مجزوبی وچ لنگھاتا۔ سچل سرمست ہوراں صرف سرائیکی وچ ای شاعری نہیں کیتی سگوں دو جیاں زباناں تے وی عبور رکھدے سن۔ اوہ ہفت زبان شاعر سن۔ سچل سرمست نے دوہڑے، کافیاں، سی حرفیاں لکھیاں ایس توں وکھ ہیرا رانجھے دا قصہ وی اوہناں سرائیکی زبان وچ لکھیا، ہیرا رانجھے دا قصہ وی دوہڑے وچ لکھیا۔ ایہہ قصہ 72 دوہڑیاں تے مشتمل اے۔

”پچل سرمست دے دوہڑیں داموضوع حسن، تصوف عشق تے وحدت الوجود ہے۔“ (5)

پچل سرمست ہوراں دیاں دوہڑیاں وچ خیالاں نوں سوہنے ڈھنگ نال پرویا گیا تے عشق دے موضوع نوں بیان کردیاں اجیہا ڈھنگ اپنایا پئی اوہناں دی قادر الکلامی داد دے قابل اے حسن تے عشق دی ایس کیفیت نوں بیان کردیاں حضرت پچل سرمست لکھدے نیں۔

سرخ لبان ہن لعل رمانی یا یاقوت یمانی
موتی منہ اگوں شرمندے، ہیرے تھئے حیرانی
بھلک بھلک رخسار سوہڑیں دا پرتو نور پیشانی
پچل دیکھ تجلا منہ دا ہوئی دل دیوانی (6)

نانک یوسف دا اصلی ناں محمد یوسف ہا۔ قاضی محمد ہاشم دے فرزند ہن۔ انہاں دا آبائی وطن جھل، خیر پور میرس ہائی۔ انہاں ڈھلی تعلیم باپ دی نگرانی وچ حاصل کیتی۔ پندرہاں سال دی عمر وچ ایناں قرآن مجید، حدیث تے عربی فارسی دی دینی تعلیم حاصل کر گھدی۔ فقیر محمد یوسف نانک عارف کامل، عالم باعمل تے شاعر بے نظیر ہن۔ عالم، صوفی، شاعر، ہر حیثیت نال انہاں دا رتبہ بلند ہا۔ سرائیکی انہاں دے وڈو ڈیریاں دی زبان ہائی۔ بلوچی زبان کنوں واقف ہن۔ عربی، فارسی، سنسکرت، ہندی تے اردو تے کامل دستگاہ ہائی۔ پنج زباناں یعنی فارسی، سندھی، سرائیکی، ہندی تے اردو زبان وچ شاعری کریندے ہن۔ انہاں دا شعری سرمایہ کافیاں، دوہڑے، غزلاں، قطعے تے نعتاں نیں۔ وفار راشدی موجب:

”نانک یوسف تصوف وچ فلسفہ ہمہ اوست تے وحدت الوجود دے ترجمان
ہن۔ او علم عروض دے ماہر ہن۔ شاعرانہ قواعد و ضوابط دی پوری پوری پابندی
کریندے ہن۔ او فن موسیقی کنوں وی بخوبی واقف ہن۔ محاورات، تلمیحات،
تشبیہات و استعارات دے نال صفت تے محاورات دا استعمال جیہڑی فصاحت
و بلاغت نال کیتا، او انہاں دی مہارت فن تے پختگی کلام دا مظہر ہے۔“ (7)

حمل فقیر لغاری (1810ء۔ 1879ء) قصبہ میر خان لغاری وچ 1810 وچ جمے۔ کچھ چر مگروں خاندان اٹھوں ڈی چاتے قصبہ محمود خان لغاری دی بنیاد رکھی۔ ہک مدرسہ بنایا جیندے وچ حمل خان پڑھیندے ہن۔ میر مراد خان نال وی انہاں دی گھٹ یاری سی۔ حمل لغاری شاعری وچ مولوی لطف علی کنوں متاثر سن۔ حمل لغاری دی طنزیہ تے مزاحیہ شاعری شاندار اے۔ حمل لغاری دے کلام وچ دوہڑے، کافیاں، قصہ ہیر رانجھا، نصیحت نامے، مرشدی مدح تے قصہ تجمہ

سلطان شامل ہن۔ حمل لغاری کوں دوہڑے آکھن وچ مہارت پائی۔ اوہناں وچ بے شمار دوہڑے آکھے۔ جنہاں داعام طور تے موضوع حسن تے عشق ریہا۔ اوہناں مرشد دی مدح تے دنیا دی بے ثباتی تے وی بہوں موثر دوہڑے لکھے۔

”قادر بخش بیدل سندھی (1814ء۔ 1872ء) بیا ہک دوہڑے دا اہم شاعر

اے۔ آپ دا اصل ناں عبدالقادر ہا، پر حضرت عبدالقادر جیلانی دے احترام اچ

اڑاں ناں قادر بخش رکھ گھدا۔ آپ دے والد دا ناں خلیفہ محسن ہا۔ آپ کوں

حضرت شہباز قلندر نال عقیدت ہائی۔ قادر بخش بیدل ٹالپوریں دے آخری تے

انگریزیں دے دھلے دور دا شاعر اے۔ وحدت نامہ تے سرور نامہ انہاں دے

سرائیکی شاعری مجموعے ہن۔“ (8)

اسلم رسول پوری نے سرائیکی کلام کوں تدوین کر کے چھاپیا۔ تصوف انہاں دے دوہڑیاں دا اہم موضوع اے۔ تصوف دے

نال نال انہاں دے کلام وچ وحدت الوجود دا فلسفہ وی ڈھیر اے۔ لکھدے نیں:

ذات صفات ہکا کر جائیں کوئی بھول نہ بھلیں

جیسے ویس بھیس میں دیکھس چال ادب دی چلیں

وحدت دی وادی وچ آ کرول نہ پچھوتے ولیں (9)

سید خیر شاہ (1814ء۔ 1890ء) وستی گھالی تونہ شریف ضلع ڈیرہ غازی خان وچ 1814ء نوں جمے۔ اوہناں

منڈھلی تعلیم مسجد دے امام کنوں گھدی۔ عربی فارسی دادرسی حاصل کرن بعد گلستان تے بوستان پڑھی۔ خیر شاہ دا کلام ڈاکٹر

طاہر تونسوی لکھا کیتا "خیر شاہ دا کلام" دے ناں نال چھاپے۔ جیندے وچ 151 دوہڑے ہن تے 20 کافیاں نیں۔ خیر شاہ

سرائیکی دوہڑے دے وڈے شاعراں وچوں ہک ہن۔ دوہڑے مختلف موضوعاں تے نیں۔ خیر شاہ داسارا کلام معرفت دا

کلام اے۔ تصوف راہیں وحدت الوجود دا تذکرہ اے۔ خدا دا ذکر اے۔ جذب مستی تے، دیدار عاشوق اے، عشق دی تلاش،

تے رمزاں ہن تے ہک نال ہک تھی و نجنہ دیاں وارداتاں ہن۔ انہاں موضوعاں کوں خیر شاہ علاقائی علامتاں نال بیان

کیتا۔ خیر شاہ دے دوہڑے وچ انسان دوستی دیاں قدراں دا بہوں ارمان اے۔ اوہناں موجب انسان حقوق اللہ پورے کرٹ

دے تر لے کریندے، پر حقوق العباد والے پاسیوں کورا اے۔ انسان اپڑیں حیاتی برباد کر دیندا اے۔ اوہ فرمیدن:

عمر ونجایو وچ مسیتاں، مستی دور نہ کیتو

حرص ہوں دا حفظ کتوہی، معنی صاف نہ کیتو
جو کجھ وٹھو، ویکھ نہ جاتو، دید شرم نہ کیتو
خیر کیتو برباد حیاتی، حاصل کجھ نہ کیتو (10)

دیوان محمد غوث خوشدل جلال پور پیر والا وچ جمے، درس قرآن تے عربی، فارسی دی تعلیم حاصل کیتی۔ خوشدل حضرت محکم الدین سیرانی دے مرید ہن۔ سرانیکی دوہڑے دے مہاندرے شاعر تھی گزرے، انہاں دی شاعری وچ صرف دوہڑے دی صنف اے۔ انہاں دیں دوہڑے وچ سرانیکی زبان دے ٹھیٹھ لفظ، مجاورے، ضرب المثال، تشبیہاں تے استعارے نیں۔ انہاں دے دوہڑے دا بنیادی موضوع عشق اے جہدے وچ مقامی رنگ نمایاں اے۔ خوشدل دے دوہڑے مقامی رنگ وچ رنگے ہوئے ہن، عہد دی ثقافت، کلچر تے تہذیب دوہڑیاں وچ اتر ملدی اے۔ وچھوڑے دی کیفیت تے وصل دیاں لذتاں وی دوہڑے دا موضوع ہن:

رتیں مڑیاں ول ساونڑ آئے تھئے پاندلیاں دے رتے
دور ہے بیٹ ماہی بیلا ہیر ڈھونڈ بندری وتے
مل بھبھوت پیراگن ہوئی گل پئے پر م دے چھتے
ملیس ماہی تے ہوئی خوشدل بھیرے غم نکھتے (11)

حسین ڈیڈر (وفات 1873ء) حسین ڈیڈر قنبر ضلع لاڑکانہ دیر ہنڑ والے ہن، سرانیکی دے بہوں وڈے شاعر ہن۔ حسین ڈیڈر دے کلام وچ مدح، معجزہ، قصے تے دوہڑے شامل نیں۔ سید جہان شاہ مجروح اللہ آباد دے گیلانی سید ہن۔ حضرت جہان شاہ مجروح خواجہ اللہ بخش تونسوی دے مرید ہن۔ اوہ عالم تے صوفی ہن۔ انہاں دا خواجہ غلام فرید نال تعلق سی۔ طارق ملک ایس بارے جانکاری دیندیاں لکھدے ہن۔

”شاہ جہاں مجروح ڈوہڑے تے سی حرفیاں لکھیاں ہن۔ آپ بنیادی طور تے
ڈوہڑے دے شاعر ہن۔ آپ دے ڈومجموعے آگرہ توں چھپیل ہن۔“ (12)

دیوان سید ولایت شاہ بخاری دا تعلق نقوی اوچ دے بخاری خاندان نال اے۔ اوہناں دے پیو دانان دیوان سید حیدر بخش بخاری سن۔ حضرت خواجہ غلام فرید دے مرید سن۔ انہاں دا سرانیکی کلام کافیاں تے دوہڑے تے مشتمل اے۔ اوہناں دی کافی تے خواجہ فرید دے اثرات ملدے ہن۔ انہاں دے دوہڑے تصوف تے ہجر فراق دے موضوعاں نوں

نھیں دے دے نہیں۔ جان محمد گداز تلنہ ضلع خانیوال دے عالم فاضل گھر وچ جنے۔ بہوں تھوڑا عرصہ جام پور وچ گزاریا۔ جان محمد گداز دوہڑے دے باکمال شاعر سن۔ انہاں دیکھلام وچ، ہی حرفیاں، بارہ ماہے، ہشت پاس تے ہفت روزہ شامل ہن۔ گداز دے دوہڑیاں وچ زیادہ سسی دے دوہڑے ملدے ہن۔ آخری عمر وچ شاعری کنوں دل بھر گیا تاں ول وحدت الوجود دے جیہڑے خیالاں دا اظہار کیتا انہاں کنوں توبہ زاری کر گھدی۔ دوہڑا گداز دی شاعری دی جان اے، اوندے دوہڑے وچ لفظاں دی بندش تے جذبات دی شدت اے۔ دوہڑیاں وچ ڈبل مستزادیں:

چھوڑ بھنبھور دیوانی سسی ہئی پنل کیچ شہر وچ ناز فخر وچ پریم نگر وچ
جے وت خیال وصال دا ہووی، ونج بھال، پہاڑ پتھر وچ، روہ ڈنگرو وچ، کن کپور وچ
ہار نہ جاویں لاج نہ لاویں جان گنوانویں بر وچ سہیں جگر وچ رہیں صبر وچ

صدق ثبوت نہ ہا رگداز مسلما دوست قبر وچ عالی گھر وچ سمجھ فکر وچ (13)

محمد بخش نوروز ٹی داتاں ضلع بہاولپور وچ جنے، پیومن گروں مولوی پیر بخش انہاں کول پالیا۔ انہاں کول حضرت خواجہ غلام فریدی صحبت نصیب رہی۔ نوروز نے قصہ لیلیٰ مجنوں تے دوہڑیاں تے وکافیاں دے مجموعے یادگار چھڈے۔ محمد بخش نوروز نے دوہڑے نوں عاشقانہ رنگ دتا۔ محمد اسلم رسول پوری موجب:

”محمد بخش نوروز کول اگر چہ اچ وی لوک صوفی سمجھن لیکن اصل اچ ایہ پہلا
شاعر اے جیں شاعری دا پچھا تصوف کنوں چھڑائے تے خالص عاشقانہ شاعری
کیتی۔ ایندے علاوہ نوروز ہی شاعری کول داخلیت وچوں کڈھ کرائیں اوندنا

رجان خارجیت ڈوکیئے“۔ (14)

مولوی احمد یار گڑھی اختیار خان دے سن۔ خواجہ غلام فرید دے مریدن تے خواجہ صاحب نال بہوں پیار کریندے ہن۔ 1840ء وچ پیدا جنے۔ انہاں دی ذات سپل ہائی۔ اوہناں نوں دوہڑے دا ماہر آکھیا گیا۔ احمد یار دی شاعری مجموعی طور تے عشقیہ شاعری اے۔ جیندے وچ عمدہ سرائیکی، اردو، فارسی تے ہندی دے اکھراں دا ورتار اکیتا اے تے سرائیکی زبان دی شان ودھائی اے۔ ول لفظاں دی تکرار نے شعری معنویت اتے موسیقیت راہیں چار چندر لاد تے۔

میاں اللہ بخش عارض حاجی پور ضلع راجن پور نال تعلق رکھدے نیں۔ سرائیکی زبان دے نمائندہ شاعر سن تے خواجہ فرید دے شاگرد کلام وچ مولود شریف، مدح شریف، کافیاں، مخمس، غزل، قصہ ہیرا، نچھاتے دوہڑے ہن۔ اوہناں دے کلام

کوں نسیم اختر نے دیوان عارض دے ناں نال مرتب کر کے چھاپیا۔ اوہناں دے دوہڑے چار مصرعی وی ہن تے زیادہ مصرعیاں وچ وی انہاں دے دوہڑے مرشدی مدح دے حوالے نال زیادہ ملدے نیں۔ سید مبارک شاہ احمد پور شرقیہ نال تعلق رکھدے سن۔ انہاں دا کلام رحیم طلب نے ”آکھیا مبارک شاہ“ دے ناں نال پنجابی ادبی بورڈ لاہور توں چھاپیا۔ کلام وچ مولود، کافیاں تے دوہڑے شامل نیں:

وچ پردیس مسافر کون نت راہندی تانگھ وطن دی قسم حسن دی
شہر بازار اجاڑ دسدے نہ بھاوے بوچین دی قسم حسن دی
ہک پردیسیاں مونجھاں دل کوں ڈوجھی مونجھ سجھ دی قسم حسن دی
سید مبارک بندلبر دے ہم امید کفن دی قسم حسن دی (15)

محمد محسن بیکس (1882-1859) سندھ دے عظیم صوفی شاعر حضرت بیدل سندھی دے پتر ہن۔ بیکس 23 سال دی عمر پائی۔ سندھی، سرائیکی، تے فارسی وچ شاعری کیتی۔ روہڑی دے مقبول شاعر ہن۔ انہاں دا کلام سید عبدالحمید شاہ موسوی نے ”دیوان بیکس“ دے ناں نال مرتب کیتا۔ بیکس نال حیاتی و فائز کیتی تے جوانی وچ چلاؤنا کر گئے۔ چھوٹا سا کئی ضلع لاڑکانہ دے رہن والے ہن۔ اوہناں مڈھلی تعلیم مدرسے وچ حاصل کیتی۔ وفاراشدی دی جانکاری تائیں۔

”محمد محسن بیکس سندھی تے سرائیکی دے باکمال شاعر ہن۔ سرائیکی وچ انہاں بحر، بند، تے ڈوہڑے لکھے ہن۔ انہاں ڈوہڑیاں دے وچ سوائی دا بہوں استعمال کیتے“۔ (16)

خدایا بیکس (1875-1955) دا خدایا راناں، تے بیکس تخلص ہائی۔ خدایا بخش دے ناں نال مشہور سن۔ نواب خان پتانی دے گھر 1875ء کوٹ مٹھن وچ جمے۔ انہاں شاعری دا مڈھ 1893ء وچ رکھیا تے خواجہ غلام فرید دی شاگردی اختیار کیتی۔ کجھ چربطور پٹواری ملازمت کیتی، بعد وچ عرائض نویسی کریندے رہے۔ 1955ء وچ چلاؤنا کر گئے تے لعل گڑھ وچ دفن ہوئے۔

”خدایا بیکس دا کلام انہاں دے پوترے ڈاکٹر ٹکھیل پتانی نے ”کلام بیکس“ ناں نال تدوین کرتے جھوک پبلشرز ملتان توں چھاپیے۔ جیندے وچ ڈوہڑے تے کافیاں ہن“۔ (17)

غلام محمد واصف دا تعلق حاجی پور ضلع راجن پور نال اے۔ سرائیکی، اردو تے فارسی زبان دے بہوں وڈے شاعر

ہن۔ انہاں دا کلام "دیوانِ واصف" دے ناں نال ڈاکٹر غلام یسین نے تدوین کر کے چھاپیا۔ غلام یسین ایس حوالے نال دس پاؤ بندے نیں۔

”غلام محمد واصف دے کلام وچ حمد، نعت، کافی، ڈوہڑہ تے غزل شامل ہے۔ انہاں دا زیادہ تر کلام تصوف دے رنگ وچ رنگیا ہویا ہے۔ انہاں دے ڈوہڑیے پناہ معنویت دے حامل ہن۔ انہاں دے ڈوہڑے چار مصرعیں دے نال نال چار توتوں ودھ مصرعیاں تے وی مشتمل ہن“۔ (18)

اللہ ڈیوایا پر جوش 1875ء شجاع آباد وچ جسے، انہاں دا تعلق زمیندار گھرانے نال سی۔ انہاں دا کچھ کلام "درداں دی ماری دڑی علیل اے" دے ناں نال چھپے۔ او کافی، دوہڑا تے غزل دے شاعر ہن۔ انہاں دی شاعری دے موضوعاں وچ صوفیانہ رنگ تے دو جا موضوع "دسی" اے:

س۔ سک تے چھک ہک تیڈی ہم بے غیر دا وہم و سار پٹھم
کھڑی تارودے تی ڈے عشق والی بے چھوڑ سھے کم کار پٹھم
پٹھم در مار پٹھم؟

پر جوش شوق موہن دے وچ اینویں روندیں عمر گزار پٹھم (19)

یتیم جتوئی دا اصل ناں غلام حیدر ہائی۔ 1894ء کوں جتوئی وچ پیدا تھے۔ مڈھلی تعلیم جتوئی توں حاصل کیتی فیرونج وچ بھرتی ہو گئے، بعد وچ ڈسٹرکٹ بورڈ مظفر گڑھ وچ مدرس رہے، در یتیم انہاں دا مجموعہ کلام ہے، جیندے وچ نظم دے نال نال صنف دوہڑہ وی اے۔ کتاب عمومی مسئلیاں روزمرہ دے معمولاں اتے روایتی مداح دا بیانیا اے۔ کتاب وچ شاعر تے اوہدے عہد دی عمومی حیاتی دے رنگ کھنڈے نیں۔ یتیم دا دوہڑہ فنی پکھ پاروں وی نویکلی جاء رکھیندے، بنگر لفظی دی مثال انج اے:

اٹکے نین نہ ہٹکے سولی دے سر لٹکے
اصلوں نہ ول بئی کرن توڑیں مار سٹوگھٹ وٹکے
نت نت نویں نیاز کرن گل کپڑا پیریں پٹکے
نس گئے کچھ یتیم پنل بھنھور سسی کوں سٹکے (20)

انہاں توں اڈ بہوں سارے دوہڑہ گو شاعر نیں جنہاں وچ اللہ داد تو نسوی، چھتو ساگی، عمر خان شاہد، شاہ محمد ڈیڈر، حسن بخش شہداد پوری، سید مصری شاہ، غلام محمد واصف، نانک یوسف، خلیفہ نبی بخش لغاری تے عثمان فقیر شامل نیں۔ جنہاں دا

تذکرہ مختصر مضمون وچ ممکن نہیں۔

حوالے

- 1- دلشاد کلانچوی، سرانیکسی باغ بہاراں، بہاولپور، اکادمی سرانیکسی ادب، 1995ء، ص 39
- 2- رسول پوری، اسلم، سرانیکسی ادب وچ معنی دا پندھ، رسول پور: سرانیکسی پبلی کیشنز، 2014ء، ص 123
- 3- دلشاد کلانچوی، قدیم سرانیکسی شاعر تے ادیب، بہاولپور، اکادمی سرانیکسی ادب، 1987ء، ص 23
- 4- وفاراشدی، ڈاکٹر، اردو کی ترقی میں اولیائے سندھ کا حصہ، لاہور، مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، 1994ء، ص 169
- 5- نسیم اختر، پروفیسر، سچل سرمست کا سرانیکسی کلام، ملتان، سرانیکسی ادبی بورڈ، 2011ء، ص 17
- 6- رسول پوری، اسلم، سچل سرمست، ملتان، بزم ثقافت، 1977ء، ص 33
- 7- وفاراشدی، ڈاکٹر، اردو کی ترقی میں اولیائے سندھ کا حصہ، لاہور، مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، 1994ء، ص 221
- 8- رسول پوری، اسلم، منتخب سرانیکسی کلام حمل لغاری، ملتان، بزم ثقافت، 1981ء، ص 20
- 9- اوہی، ص 59
- 10- گل عباس اعوان، ڈاکٹر، سرانیکسی شاعری اچ انسان دوستی، ملتان، سرانیکسی ادبی بورڈ، 2010ء، ص 131
- 11- تونسوی، طاہر، ڈاکٹر، خوشدل، حیاتی تے کلام، ملتان، سرانیکسی ادبی بورڈ، 2002ء، ص 21
- 12- طارق ملک، روزنامہ جنگ، ڈویک میگزین، 30 ستمبر 2009ء
- 13- جام پوری، سرانیکسی شاعری، ملتان، بزم ثقافت، 1969ء، ص 285
- 14- رسول پوری، اسلم، سرانیکسی ادب وچ معنی دا پندھ، ص 57
- 15- ناصر، نصر اللہ، ڈاکٹر، سرانیکسی شاعری دا ارتقاء، ملتان، سرانیکسی ادبی بورڈ، 2007ء، ص 713
- 16- وفاراشدی، اردو کی ترقی میں اولیائے سندھ کا حصہ، ص 309
- 17- شکیل پتانی، ڈاکٹر، کلام بیکس، ملتان، جھوک پبلشرز، 2010ء، ص 7
- 18- غلام یسین، رانا، دیوان واصف، لاہور، اولیس پبلشرز، 2010ء، ص 12
- 19- اللہ ڈیوایا، درداں دی ماری دلڑی علیل اے، ملتان، سرانیکسی ادبی بہار، 2011ء، ص 110
- 20- یتیم جتوے، غلام حیدر خان، در یتیم،؟ وجھا چھا پا، ملتان، جھوک پبلشرز، 2014ء، ص 176

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

☆ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری

لوک ادب وچ مہاراجا رنجیت سنگھ دی شخصیت

Abstract

In this article the writer has described the personality of Maharja Ranjit Singh in Punjabi folk literature . In the beginning of the article the writer has discussed when Maharaja occupied Lahore? After that he has told that Maharja Ranjit singh expanded the boundries of his Punjabi Govt.during his reign. He was an open minded Raja. The public had a complete right to express their ideas.He made his enemies kill one by one. At last he passed away in1839 after ruling 40 years.

مہاراجا رنجیت سنگھ 13 نومبر 1780ء نوں مہاں سنگھ دے گھر جمیا۔ عمر حالی بارہاں ورھے سی کہ پیو داسا یہ سرتوں اٹھ گیا۔ مگروں ریاست دا انتظام ماں مائی ملوانن تے دیوان لکھپت رائے نے سانبھ لیا۔ دیوان لکھپت رائے کی پھل گیا ہویا سی جتھے اوہ لڑائی وچ ماریا گیا مہاراجا نے اپنی ماں نوں مار دتا کیوں جے اوہنوں شک سی کے اوہ دے ماں دے دیوان لکھپت نال ناجائز تعلقات سن۔ 1795ء وچ مہاراجا دا ویاہ مہتاب کور نال ہو گیا۔ مہتاب کور نوں کنہیا مثل دے خزانے وراثت وچ ملے جہناں دا انتظام اوہدی ماں سدا کور دے ہتھ وچ سی۔ سدا کور بڑی عقلمند زانی سی۔ اوہنے رنجیت سنگھ نوں اپنی طاقت وچ وادھا کرن لئی بڑے چنگے بھادتے۔ دو جے پاسے مہاراجا رنجیت سنگھ نے نکلنی مثل دے سردار دی دھی راج کور نال

1797ء وچ دو جاویاہ رچا لیا۔ ایس طرح مہاراجا رنجیت سنگھ ستارہاں ورھیاں دی عمر وچ شکر چکیہ، کنہیا تے نکئی مثلاں دا سردار بن گیا۔ مغل دور دا خاتمہ بھاویں 1857ء وچ ہو یا، پراہہ صرف دلی دے آسے پاسے بارے آکھیا جاسکد اے اے کیوں جے مرکز توں دور صوبیاں وچ خود مختار ریاستاں دا وجود اور نگزیب دے مرن مگروں ای شروع ہو گیا سی۔ دکن، مدراس تے بنگال وانگر پنجاب وچ اٹھارھویں صدی وچ آزادی دیاں لہراں ہڑھ بن گئیاں کئی تھاواں سرداراں اپنیاں اپنیاں حکومتاں قائم کر لئیاں سن۔ نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دے ہلہاں دے نتیجے وچ پنجاب وچ مغل راج دا پچھا کھچیا اثر وی مک گیا سکھاں نے تھاں تھاں اپنیاں سرکاراں قائم کر لئیاں۔ مہاراجا رنجیت سنگھ نے 1799ء نوں لہور تے قبضہ کر لیا تے 1801ء وچ اپنے مہاراجا ہون دا اعلان کر دتا۔ سید محمد لطیف ہوراں موجب:

"The following year, 1801 Ranjit Singh formally assumed the title of Maharaja, or Raja of Rajas, and in a public darbar held on the occasion, declared that , in all public correspondence, he should be styled, "Sarkar".(1)

رنجیت سنگھ بارے ہندوستان دیاں مقامی زبانوں وچ لوک کہانیاں تے اکھان ملدے نیں جیہناں توں اوہناں دی شخصیت دا ہر پہلو اگھر کے ساہنے آؤندا اے۔ رنجیت سنگھ بارے آکھیا جاندا اے کہ اوہ اک اکھدے نور توں محروم سی۔ نور احمد چشتی موجب:

”ہنوز خرد تھا کہ اس کو اس قدر چچک نکلی کہ کسی کو اس کی امید زیست نہ تھی۔ آخر صحت تو ہوئی لیکن اس عارضہ سے ایک آنکھ اس کی جاتی رہی۔“ (2)

لوک گیت بولی وچ پیار محبت، عشق، نفرت تے رھتل دے جھلکارے لہدے نیں۔ کئی تاریخی حوالے ایسے نیں جیہڑے درسی کتاباں وچ موجود نہیں۔ اک بولی وچ رنجیت سنگھ دے انھے نوں انج بیان کیتا گیا اے:

شاہ بہادر رنجیت سنگھ کا نا

اک اکھے دیکھے سبھ نوں (3)

ایک واری مراٹیاں وچ کار شرط لگ گئی پئی جیہڑا رنجیت سنگھ نوں اوہدے مونہہ تے کا نا آکھے اوہنوں انعام دتا

جاوے گا۔ ایہہ شرط پیغام قریشی نے جت لئی۔ اوہنے مہاراجانوں اوہدے مونہہ اُتے کاناوی آکھیا تے انعام وی لے لیا:

تیری اکواکھ سلکھنی تے ڈلہکاں مارے

نیوں نیوں کرن سلام دو نیناں والے (4)

رنجیت سنگھ نے اپنے دور حکومت وچ عام ورتوں دیاں شیواں اُتے ڈھیر ٹیکس لادتا۔ ایستھوں تیک کہ اناج تے سبزیاں اُتے وی ٹیکس سی۔ وپاریاں نال سخت رویہ رکھیا۔ شے خریدن لگیاں ٹیکس وصول کیتا جاندا تے دکان اُتے لیا کے وچن لگیاں فیہ ٹیکس لتا جاندا۔ زربندر کرشن سنہا موجب:

”شمال مغربی سرحد کے بندوبست میں رنجیت سنگھ کو اپنے لگان ہی سے زیادہ تر

مطلب تھا۔ انصاف وغیرہ کی اسے قدرے فکر نہ تھی۔ حالانکہ یہ کہنا کچھ نا جواب

ہوگا کہ جہلم پار کے بہت بڑے علاقے پر حکومت کرنے کی بجائے رنجیت سنگھ

تادمزیست برسر پیکار اور لوٹ مار کرتا رہا۔“ (5)

رنجیت سنگھ دے دور وچ جولاہیاں اُتے ٹیکس لاگوسی۔ ایہہ ٹیکس پنج روپیئے فی کھڈی تے چھ روپیئے فی تانا سی اک

جولاہی نے رنجیت سنگھ نوں شکایت کردیاں مہنا ماریا:

رنجیت سنگھ کانا

پنج روپیئے کھڈی لیندا، چھ روپیئے تانا (6)

رنجیت سنگھ نے اپنیاں سرحداں ودھان پاروں ملتان اُتے کئی حملے کیتے۔ اخیر اوس ملتان دے گورنر نواب مظفر خان

نوں مروا کے ملتان اُتے قبضہ کر لیا۔ لاہور تے ملتان فتح کرن مگروں رنجیت سنگھ نے شیخوپورہ دا قلعہ فتح کرن دا منصوبہ بنایا۔

قلعے اُتے امیر سنگھ دا قبضہ سی۔ رنجیت سنگھ نے اپنے پتر کھڑک سنگھ نوں امیر سنگھ کول گھلایا کہ اوہ قلعہ شیخوپورہ دا قبضہ چھڈ

دیوے۔ امیر سنگھ نے قبضہ چھڈن لئی اشرط رکھی جیہڑی اک لوک کہانی وچ انج اے:

”اتن نوں مہارارنجیت سنگھ لہور آ کے فتح کر لیا۔ لہور فتح ہو یا مُر ملتان وی فتح ہو

گیا۔ ایہہ قلعہ شیخوپورے دا اوہدے خیال وچ ای ناہی۔“ (7)

رنجیت سنگھ دے سسے مہارے ناں دے بندے نے بار داٹھیکہ لیا۔ اوہنوں لکھ روپے گھانا پیا۔ رنجیت سنگھ نے

اوہنوں قید کر لیا۔ فیہ سوچیا کہ جے مہاراقید وچ مر گیا تے لکھ روپے کون دیوے گا۔ اوہنے اپنے اک جرنیل ہری سنگھ نلوانوں

آکھیا کہ مھارے خاں دے پنڈ جا کے اوہدی سوانی تے گھر دامال لٹ لیاؤ۔ سعید بھٹ لکھدے نیں:

”اوس حکم دتا ہے ہری سنگھ نلوا بلاؤ۔ ایس ہری سنگھ نلوے کشمیر کولوں لے کے وزیرستان تائیں ملک فتح کیتا ہائی۔ ہری سنگھ آ گیا ہے۔ اکھے، سو سنگھ دا دل نال لے، کوٹ بھائی خان دے نوں پو۔ ایندی عورت نپ لئیں۔ مال لٹ لئیں۔ زوین فروخت کر دیویں۔ سارا سامان اتھے لے آ۔ میں لکھ و وصول کرناہیں۔“ (8)

ہری سنگھ نلوا سو سنگھ دا دل لے کے کوٹ بھائی خاں ٹر پیا۔ مھارے دی سوانی سکھاں دی بڑی خدمت کیتی متاثر ہو کے نلوا اوہنوں اپنی دھی بنا لیا تے خالی ہتھ رنجیت سنگھ دے دربار حاضر ہو یا۔ مہاراجا رنجیت سنگھ ہری سنگھ نلوا دی گل سن کے متاثر ہو یا تے مھارے نوں قید تے لکھ روپیہ وی معاف کر دتا۔ مہاراجا رنجیت سنگھ بہادر راجا سی۔ پنجاب اتے اوس دی مضبوط حکومت سی۔ انگریزاں دکن تے دلی تے قبضہ کرن مگروں پنجاب ول تکنا شروع کیتا۔ مہاراجا دی مضبوط تے طاقتور فوج نال لڑن توں ایسٹ انڈیا کمپنی کچرا ندی رہی۔ اخیر ایسٹ انڈیا کمپنی نے مہاراجا رنجیت سنگھ نال معاہدہ ”امرتسر“ کر لیا۔

”1809ء میں رنجیت سنگھ اور انگریزوں کے مابین معاہدہ امرتسر طے ہوا جس کی رو سے دریائے ستلج برطانوی ہندوستان اور پنجاب کے درمیان سرحد قرار پایا۔“ (9)

جدتائیں انگریزاں نوں رنجیت سنگھ نال مطلب سی اوہناں دوستی نبھائی۔ جدوں ہندوستان وچ اوہناں دے پیر کپکے ہو جم گئے اوہناں معاہدہ توڑ دتا۔ ڈاکٹر گنڈ سنگھ ہوراں موجب:

”سارے سیاسی مطلبی یاراں واکن انگریز اتنی دیر تک ای دوست سن جتنی دیر اوہ اوہناں نوں آپ نوں سوتر بہندی سی۔ جد تک اوہ ہندوستان وچ آپنارا ج بھنھن تے پکا کرن وچ رُجھے ہوئے سن۔ او دوں تک اوہناں نے رنجیت سنگھ نال دوستی دا دکھاوا بنائی رکھیا تے متراں وانگ ورتدے رہے۔“ (10)

انجے ای اک اکھان وچ انگریزاں دی مطلب پرستی ول اشارہ اے کہ ”ایہہ فرنگی یار کس کے؟ مطلب ہو یا پورا تاں کھسکے۔“ سیکھ تاریخ وچ نہنگاں نے وڈا کردار ادا کیتا۔ ملتان اتے ہلے سسے نہنگاں دی اگوائی جسا سنگھ نے کیتی ایس طرح اوہنے ملتان دا قلعہ فتح کرن وچ وڈا کردار ادا کیتا۔ رنجیت سنگھ نے پھولا سنگھ کولوں سندھ تے چڑھائی کروائی۔ پھولا

سنگھ دی اگوائی وچ نہنگ سکھ دہشت بن کے سامنے آئے۔ آئے نی نہنگ بوہاکھول دے نشنگ۔ مہاراجا رنجیت سنگھ دے اقتدار دے اخیر لے دناں وچ اوہنوں ہندوستان دا نقشہ دکھایا گیا جیہدے وچ پنجاب توں اڈسارے ہندوستان نوں لال دکھایا گیا سی کیوں جے پنجاب توں اڈسارے ہندوستان اُتے انگریز قبضہ کر چکے سن۔ مہاراجا نے آکھیا اک دن سبھ لال دکھالی دے گا:

”مہاراجہ نے نقشہ بناون والے توں پچھیا کہ ایس نوں لال رنگ وچ کیوں دکھایا گیا ہے؟ جواب دتا گیا ”ایسے ہندوستان تے انگریز قبضہ کر چکے ہن۔“

مہاراجہ نے آکھیا اک دھاڑے سبھ لال ہو جاسی۔“ (11)

پنجاب دی سیاسی تاریخ اکھاناں وچ ایس طرح پروٹی گئی کہ پورا مہاندرہ اکھاں اگے آجاندا اے۔ ایہناں اکھاناں وچ سورمیاں، راجیاں تے مہاراجیاں دا ذکر چوکھا اے۔ اخیر لی عمرے مہاراجا نوں فالج ہو گیا۔ جیہدے پاروں اوہدی گل بات کرن دی طاقت مک ہو گئی۔ اوہ صرف اشاریاں نال گل کر سکداسی۔ اوس دی صحت دن بدن وگڑدی گئی۔ اوڑک اوہ 27 جون 1839ء نوں دنیا توں چلانا کر گیا:

”رنجیت سنگھ ہاڑ 1847 بکرمی وچ اک نکلے چنے علاقے دے مثل دے سردار دی حیثیت وچ گدی تے بیٹھاسی۔ 15 ہاڑ 1896 بکرمی 27 (جون 1839ء) تائیں اوہ اک بہت وڈی سلطنت داما لک بن کے مویاسی۔“ (12)

مہاراجا رنجیت سنگھ نوں تاریخ مقام حاصل اے۔ اوہنے حکومت سنبھالنے مگروں اپنی پنجابی حکومت دیاں سرحدیں نوں ودھایا۔ دشمنوں دا چن چن کے صفایا کیتا۔ اوہ کھلے ذہن دا بادشاہ سی۔ لوک ادب دا مطالعہ کرن مگروں پتا چلدا اے کہ اوہدے راج سے لوکائی نوں اپنی رائے دے اظہار دا پورا حق سی۔ اخیر مہاراجا رنجیت سنگھ 40 ورھے حکومت کرن مگروں ایس فانی دنیا توں ہمیشہ لئی چلانا کر گیا۔ پنجابی لوک ادب وچ اوہدی شخصیت بارے بھروسے جانکاری ملدی اے۔

حوالے

- 1- Syed Muhammad Latif, History of the Punjab, Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2009, p 353.

- 2- نور احمد چشتی، تحقیقاتِ چشتی، لاہور: الفیصل، 2006ء، ص 145
- 3- کنول مشتاق، بولیاں، لاہور: ادارہ سورج منگھٹی، 1987ء، ص 71
- 4- ثناور چدھر، لوک تواریخ، لاہور: سانجھ، 2008ء، ص 170
- 5- نریندر کرشن سنہا، مہاراجہ رنجیت سنگھ، (مترجم) کیلاش چند چودھری، کراچی: سٹی بک پوائنٹ، دو جا ایڈیشن، 2007ء، ص 101
- 6- ونجارا بیدی، لوک آکھدے ہن، پٹیالہ: ساہت اکادمی، 1959ء، ص 114
- 7- سعید بھٹا، بار کہانی لاہور: سانجھ، 2011ء، ص 126
- 8- سعید بھٹا، کمال کہانی، لاہور: سانجھ، 2006ء، ص 176
- 9- پروفیسر عزیز الدین احمد، پنجاب اور بیرونی حملہ آور، لاہور: بک ہوم، 2018ء، ص 91
- 10- ڈاکٹر گنڈا سنگھ، پنجاب اُتے انگریزاں دا قبضہ، لاہور: سچیت، 2005ء، ص 15
- 11- شاہ محمد، جنگ ہند پنجاب، (مرتب)، محمد آصف خاں، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 53
- 12- شاہ محمد، جنگ ہند پنجاب، (مرتب)، محمد آصف خاں، ص 38

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

☆ محمد حسین ساحر

میاں محمد شفیع اختر ڈھا نگر وی دی نعت گوئی

Abstract

Islamic teachings. Since the dawn of Islamic civilization, various poets have expressed their feelings through poetry. The Punjabi language is rich with this theme. Among Punjabi writers, Mian Muhammad Shafi Akhtar Dhangarvi (1909-1990) has also expressed his deep love with the Holy Prophet (S.A.W) in his poetry. In this article his poetry regarding the expression of veneration to the Holy Prophet (S.A.W) has been discussed. This article critically examines his Punjabi Naat biography and personality. Mian Muhammad Shafi belonged to the Chishtia lineage, so the Sufi-Rang can be clearly observed on his Naat.

میاں محمد شفیع اختر ڈھا نگر وی دی حیاتی تقریباً اکیاسی ورہیاں (29 ستمبر 1909ء تا 20 مارچ 1990ء) تے محیط اے۔ اوہناں دا جنم ضلع جہلم دے پنڈ بھیت (ڈھا نگر وی مرزا) وچ ہو یا۔ اوہناں دی آخری آرام گاہ وی جنم بھومی بھیت وچ ای اے۔ ماہیاں نے اوہناں دا ناں ”محمد شفیع“ رکھیا۔ ”اختر ڈھا نگر وی“ اوہناں دا قلمی ناں سی۔ قومی شناختی کارڈ تے

پاسپورٹ موجب اوہناں ”میاں محمد شفیع اختر ڈھاگروی“ اے۔ اُردو شاعری وچ اوہناں ”اختر“ تے پنجابی وچ ”محمد شفیع“ تخلص کیتا۔ پنجابی کلام وچ کدھرے کدھرے ”اختر“ تخلص دسد اے۔ محکمہ ڈاک پنجاب وچ چٹھی رساں سن جس دی نسبت نال لوکاں وچ ”منشی محمد شفیع“ دے نال مشہور ہوئے۔ مذہبی رجھاں موجب اوہناں نوں ”مولوی محمد شفیع“ دے نال نال وی پکاریا گیا۔

میاں محمد شفیع دے پو دا ناں میاں محمد عظیم (1875ء-1958ء) تے ماں دا ناں معصومہ بی بی (1878ء-1947ء) سی۔ اوہناں دے دادا، میاں سید محمد چشتی (1907ء-1827ء) درویش صفت پنجابی شاعر سن۔ اوہناں دا کلام ”سی حرفیاں میاں سید محمد چشتی“ دے سرناویں پیٹھ مئی 2017ء وچ تھیا۔ (1)

میاں محمد شفیع دا تعلق ڈوگرہ منہاس (منہاس راجپوت) قبیلے نال سی۔ اوہناں دے وڈو ڈیرے کشمیر توں ہجرت کر کے بھیٹ (ڈھاگروی مرزا) وچ آن وے۔ قبیلے وچ سب توں پہلے ”زندھیر سنگھ“ دے پتر ”میاں پیڑا“ نے اسلام قبول کیتا۔ ایہ سولہویں صدی دی سی جدوں مغل شہنشاہ اکبر (1542ء-1605ء) داراج ددھدا کشمیر تک اپڑیا۔ اٹھارویں صدی دے اخیر وچ مغل حکومت مکدیاں سار نال ای کشمیر وچ سکھاں دی دخل اندازی شروع ہوئی۔ ایہ فتنہ پروری دا زمانہ سی۔ میاں محمد شفیع دے وڈو ڈیرے اسلام دی تبلیغ نال وابستہ سن۔ بوجہ، جائے عافیت دی بھال وچ حافظ صالح محمد نے فتنی علاقے نوں خیر باد آکھیا تے موضع بھیٹ ضلع جہلم وچ وسوں اختیار کر لئی۔ حالے تیکر اوہناں دا خاندان بھیٹ (ڈھاگروی مرزا) تے آل دوالے آباد اے۔ میاں محمد شفیع دے سلسلہ نسب وچ میاں محمد شفیع ولد میاں محمد عظیم ولد میاں سید محمد چشتی، ولد میاں محمد ہاشم، ولد حافظ صالح محمد ولد میاں محمد و ولد میاں عبدالرحمن ولد میاں نانک ولد میاں پیڑا سن۔ میاں محمد شفیع اختر ڈھاگروی دی تعلیم دا مڈھ پرائمری سکول بھیٹ توں بدھا۔ چھویں جماعت وچ اوہناں کول داخلہ مڈل سکول ڈومیلی، ضلع جہلم وچ 1922ء کرایا گیا۔ تے زمانے دے سیاسی حالات توں متاثر ہو کے اوہ تعلیم جاری نہ رکھ سکے۔ میاں محمد شفیع ایس حوالیوں لکھدے نیں:

”۔۔۔۔۔ ان دنوں تحریکِ خلافت زوروں پر تھی۔ میری رہائش شہر کے محلہ میں

تھی۔ یہاں روز جلسے جلوس نکلتے جس میں سرکاری ملازمتوں اور سکولوں کی تعلیم

سے بائیکاٹ پر زور دیا جاتا۔ اور میں بھی ان لوگوں کے بھرے میں آ گیا۔ اور

سکول کی تعلیم سے دل اچاٹ ہو گیا“۔ (2)

ایس توں بعد میاں محمد شفیع نے دینی تعلیم حاصل کیتی۔ فیر 1928ء دے آخر تک اپنے مرشد خانے (جلالپور

شریف) وچ حاضر رہے جتھے وکھو وکھ قسم دیاں خدمتاں سرانجام دیندے رہے۔ 16 جنوری 1929ء نوں طویل وقفے توں بعد مڈل سکول بھیٹ وچ دوبارہ داخلہ لے کے ستویں جماعت توں تعلیم دا مڈھ رکھیا۔ 1930ء وچ مڈل دا امتحان پاس کرن توں بعد او سے سکول وچ نائب استاد دی حیثیت نال پڑھاندے رہے۔ دو سال دی عارضی ملازمت دے بعد 1932ء توں محکمہ ڈاک وچ بطور ڈاکیر نوکری دا مڈھ بٹھیا۔ 1970ء وچ تقریباً 38 ورہیاں دی ملازمت توں بعد بطور کیش اور سیر ریٹائر ہوئے۔

اوہناں دے دادامیاں سید محمد چشتی راہیں خاندان دی مستقل نسبت آستانہ عالیہ جلاپور شریف دے نال ہوئی۔ اوہ سید غلام حیدر علی شاہ دے مرید سن۔ سید غلام حیدر علی شاہ نے آستانہ عالیہ جلاپور شریف دی بیہ رکھی اوہناں دی نسبتوں جلاپور شریف دی دھم و دھی اوہناں نوں اور اوہناں دے پتر میاں محمد عظیم ہوراں دی آستانہ عالیہ جلاپور شریف نال جڑت رہی۔ میاں محمد شفیع نے اپنے دادے تے پیودی روایت جاری رکھ دیاں 1919ء وچ آستانہ عالیہ جلاپور شریف دے سجادہ نشین سید محمد فضل شاہ دے ہتھ بیعت کیتی۔ اس ویلے اوہناں دی عمر تقریباً نو سال سی۔

اوہناں سید فضل شاہ نال نسبت توں بعد ساری حیاتی مرشد تے شریعت دی اطاعت وچ لنگھائی۔ اوہ باعمل صوفی تے ایس حقیقت توں جانوں سن کہ صوفی مقصد تے عشق، اللہ دی ذات اے۔ جہدی پہلی منزل ”فنا فی الشیخ“ ات ضروری اے۔ اوہناں نوں اپنے مرشد پیر فضل شاہ نال انتاں دی محبت سی جس دا اظہار اوہناں نہ صرف عملی و طر تے کیتا۔ سگوں اوہناں دی شاعری وچ وی مرشد نال عشق دا اظہار دسد اے۔ اوہناں نوں مذہب نال محبت ورثے وچ ملی۔ اوہناں وڈ وڈیرے اسلام دی تعلیم تے ترقی دا فریضہ سرانجام دیندے رہے۔ ایسے نسبت نال اوہناں نوں ”میاں“ آکھیا گیا۔ اوہناں دی ساری حیاتی تصوف پٹھ لکھی۔ شخصیت دی وڈی خوبی سی کہ کدی تصوف نوں شریعت توں وکھ نہ سمجھیا۔ اوہناں موجب تصوف دا وہی رستہ درست سی جیہڑا شریعت پٹھ سی جس دواڑی سچے سالک ہوون پاروں اوہناں دی شخصیت قناعت پسندی، عجز تے انکسار، اعلیٰ اخلاقیات دا مجسم نمونہ سی۔ اوہناں کدی کسے تے علمی یا روحانی برتری ثابت کرن دی کوشش نہ کیتی۔ اوہناں نوں نمودنمائش دی خواہش نہیں سی۔ اوہناں اپنا کلام اپنی حیاتی وچ شائع کروان دی کدی کوشش نہ کیتی۔

نعت گوئی اک قدیم فن اے جیہڑا آئندہ رسالت توں ہن تیرک جاری اے۔ ایسے پاروں اڈا وڈا زمانیاں تے وکھ وکھ زبانان دے شاعر اپن مزار تے صلاحیت موجب ایس صنف وچ واہ لائی پر کامیاب نعت اوہی اکھوائی جیہڑی دور دے حالات پاروں سی تے جس زمانے دے جدید ترین اسلوب وچ مدح نبوی دا حق ادا کیتا۔ نبی کریم ﷺ نال اظہار

عقیدت تے محبت دے نال نال آپ ﷺ دی جامع تے کامل شخصیت تے پہلو اجاگر کیتے۔ پنجابی اصناف سخن دی تعداد دنیا دی کسے وی زبان توں گھٹ نہیں۔ نعت ہر صنف وچ تخلیق ہوئی۔ بارہا ماہ، سی حرفی، کافی، معراج نامہ، حلیہ شریف، مولود شریف، گلزار، سلام، مثنوی، نورنامہ، نظم (نظم دیاں سبھے قسماں) توں اولوک صفاں ماہیا، بولی تے ٹپا وچ وی نعتاں آکھیاں گئیاں۔ بھانویں ایہناں صفاں نوں نعت دی تھاں متعلقہ صنف توں پہچانیا جاندا اے۔ نعت دنیا دی ہر زبان وچ اے۔ پنجابی وچ پہلی نعت کدوں آکھی گئی؟ ایس دا آسان جواب اے کہ جدوں خطے وچ اسلام اڑیا تے نعت وی وجود وچ آگئی۔

بابا فرید توں لے کے پنجابی اُتے انگریز جبر دے پہلے ادھ تک ساری دی ساری پنجابی شاعری صوفیانہ رنگ وچ رنگی اے۔ ویہویں صدی دے مڈھ توں شاعری اُتے معاشرت تے سیاسی حالات نے اثر وکھانا شروع کیتا۔ تحریک آزادی نے سوچ دے مہاڑ بدلے تے شاعری پرانی ڈگر وچ ہٹن لگی۔ نعت نگاری دارِ حجان گھٹ رہیا۔ جہناں شاعران نعتاں لکھیاں اوہناں روایتی مضموناں دی بھال ذاتی تے سماجی مسائل، بیانصافی تے جبر دے خلاف مضموناں نوں نعت داحصہ بنایا۔ نعت وچ نبی کریم ﷺ دی انقلاب آفریں ہستی تے صبرِ رضا نوں موضوع بنایا گیا۔ ترقی پسند شاعران نعت نوں نواں رنگ دین دی کوشش کیتی پنجابی نعت ول شاعران دیاں نعتاں پرانی ڈگر اُتے دکھائی دیندیاں نیں۔ ایس دی وڈی وجہ عصری ادبی منظر نامے توں ناواقفی تے ذرائع ابلاغ دی کمی اے۔ پنجابی نعتاں اُتے عشقیہ داستاناں دا اثر وی گھوہ گویا اے۔ کجھ شاعران دیاں نعتاں وچ ورتے القاب، تشبیہاں، استعارے تے تلمیحاں عشقیہ داستاناں دی جھلک نمایاں اے۔

پنجابی نعت نے مدحت رسول ﷺ توں ودھ کے کائنات دے مسئلیاں نوں اپنی جھولی پایا۔ نعت دے جدید شاعران صنف وچ بیان دے نوں موضوع تے اظہار دے نوں اسلوب بھالے جہاں راہیں نعت وچ ذات دا کرب زمانے دا دکھ تے غم ورگے موضوع شامل سن۔ پنجابی نعت ول عمومی رجحان بہت گھٹ اے۔ داستاناں یاں شعری کتاباں دے مڈھ وچ حمد تے نعت شامل کرنا برکت سمجھیا جاندا رہیا۔ ایہ ریت آج وی جاری اے۔ باقاعدہ طور پر پنجابی نعت کہن والے تے نعتیہ مجموعے مرتب کرن والے شاعر گنے چنے نیں:

”عام طور پر نعت گوئی کو بہت آسان سمجھا جاتا ہے لیکن میرے خیال میں یہ بہت مشکل کام ہے۔ جذباتِ عقیدت کی رو میں بہہ کر حد سے تجاوز ہو گیا تو عظمتِ توحید میں فرق آیا اور اگر ذرا سی غفلت اور بے التفاتی کے باعث شانِ رسالت میں ادنیٰ تنقیص کا شائبہ پیدا ہوا تو بارگاہِ نبوت سے روابط کا انقطاع ہوا۔ اس راہ

میں افراط و تفریط سے بچ کر چلنا بہت دشوار ہے۔ (3)

عمدہ نعت گوئی صرف فنی صلاحیتوں کی چاہیو ان نہیں سگوں ایہ شاعر کولوں حسن عمل تے کردار دی اچھائی داوی مطالبہ کردی اے۔ جد تک روح و بچ پاکی، خیال و بچ پاکیزگی تے مقام نبوت نال واقفی نہ ہووے، نعت گوئی دا حق ادا نہیں ہو سکدا۔ جس عظیم ہستی اُتے اللہ تعالیٰ تے اوس دے فرشتے صلوة تے سلام گھلدے نیں آپ خالق کائنات جس دا گرویدہ اے اوس عظیم ترین ہستی دی مدح سرائی کس طراں آسان ہو سکدی اے۔ ایس لئی نعت کہنا مشق سخن دا کمال نہیں سگوں توفیق نال بدھا اے جیہڑی ہر کسے نوں ودیعت نہیں ہوندی۔ کسے زبان و بچ ایس توں ودھ ہو رکیہ سعادت ہو سکدی ای کہ ذکر تے مدحت رسول ﷺ و بچ جتیا تے جڑیا جائے۔ میاں محمد شفیع اختر ڈھا لکرو دی دا شمار وی اوہناں خوش نصیب شاعراں و بچ اے جیہڑے حب رسول ﷺ توں بہرہ ورنیں لکھدے نیں:

جیں دی تعریف طہ و بچ مزمل و بچ مدثر و بچ
غرض قرآن و بچ سارے خدا تعریفاں لکھ گھلیاں
محمد مصطفیٰ صلن علیٰ دی شان افضل ہے
جیں دی دہلیز اقدس نوں آ پچھیا والیاں ولیاں (4)

نور مکمل شانِ مزمل، مکی مدنی ماہی دا
اوہ صفتوں یسین مدثر، اوہ محبوب الہی دا
درجہ گھن لولاکی آیا، رب تمہیں لے کے پاکی آیا
حوض کوثر دا ساقی آیا، مالک دو جگ شاہی دا (5)

قرآن کریم و بچ ارشاد اے:

”اے ایمان والو! اپنی آوازیں نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی آواز سے بلند نہ کیا کرو اور نہ بلند آواز سے رسول سے بات کیا کرو جیسا کہ تم ایک دوسرے سے کیا کرتے ہو، کہیں تمہارے اعمال برباد نہ ہو جائیں اور تمہیں خبر بھی نہ ہو۔“ (الحجرات: 02)

جس ذاتِ گرامی دا احترام تے تقدس آپ اللہ رب العزت نوں منظور اے، فیر انسان دی کیہ مجال کہ پس پیش

کرے۔ اوہ صرف شاعری نہیں، صاحبِ مطالعہ انسان تے مدحتِ رسول دے فلسفے توں جانوں سن۔ قرآن تے حدیث دا ڈھیر علم رکھ دے سن۔ ادب تے احترام دے حکم نوں مکھ مڈھ رکھ دیاں اوہناں بے شمار شعر آکھے:

تیرے ساہویں اچا بولن، رب توں نہیں پسندی

لا ترفعوا أصواتکم وِجِ شانِ حضورِ ساڈا (6)

نعت گوئی سیرت تے صورتِ مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم دی مدح تے ثنا اے۔ انوارِ مصطفویٰ توں انسانیت نے جیہڑا نور لئیا اوس راہیں کائنات دا ذرہ ذرہ اج وی منور اے۔ حضورِ دا اسوۂ حسنہ کائنات وِجِ مثالی حیثیت دا حامل اے۔ انبیاء وِجِ آپ توں جو مقام تے مرتبہ حاصل اے، اس دے ذکر نال لکھاں تے کروڑاں تصنیفاں تے تالیفاں توں روشنی پھٹ رہی اے۔ سارے انبیائے کرام حسنِ اخلاق تے اعلیٰ کردار دا جامع نمونہ سن جیہناں راہیں، کوراہے پئی انسانیت نوں ہمیشہ اخلاق تے اعلیٰ کردار دی رہنمائی رہی اے۔ انبیاء وِجِ نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نوں امتیاز حاصل اے کہ آپ دی ذات اقدس اُتے سارے نبیاں دیاں صفتاں دی تکمیل ہوئی اے۔ آپ دا ارشاد گرامی اے:

”میں اس لیے بھیجا گیا ہوں کہ میں عمدہ اخلاق کی تکمیل کروں“۔ (کنز العمال ۲: ۵)

آپ صلی اللہ علیہ وسلم دی اپنے ہی نہیں سگوں دشمن وی مداح سن۔ مخالفت، عداوت تے دشمنی دے باوجود کسے دشمن نے آپ ﷺ اُتے خیانت تے جھوٹ بولن دا الزام نہ لایا۔ بچت کچھے آپ ﷺ نوں مکہ مکرمہ وِجِ حقیقی نال دی تھاں ”الامین“ تے ”الصادق“ دے لقب نال یاد کیتا جاندا۔ آپ ﷺ دا گھر ”دارالامان“ بنیا ہو یا سی۔ آپ ﷺ دی ذات مبارکہ علم تے بردباری، عفو درگزر دا اعلیٰ نمونہ اے۔ آپ نوں اچپتا اے کہ آپ ﷺ دی ذات بابرکات وِجِ صفتاں تے محاسنِ خلقی فطری سن جیہناں نوں سچی سوچ والے لوک اچپائی تے اچپتا دا معیار سمجھ دے۔ میاں محمد شفیع دیاں نعتاں وِجِ حضورِ ﷺ دی سیرت پاک تے اعمال حسنہ دا بار بار ذکر اے۔ مدینہ منورہ فضیلتاں تے وڈیاں بے حد حساب نیں۔ رسول اللہ ﷺ نوں مدینہ نال محبت محبت سی۔ کئی حدیثاں مدینہ نال آپ ﷺ دی محبت اُتے دلالت کردیاں نیں۔ حدیث توں محبت دے جذبات صاف ظاہر نیں جیہڑے دلیل تے تشریح دے محتاج نہیں۔ حضور نے مدینہ نوں حرم قرار دتا سی۔ مدینہ شریف دا حرم ہونا صحیح حدیثاں توں ثابت اے۔ حضرت عبداللہ بن زید بن عاصم دی حدیث وِجِ صراحت اے کہ نبی کریم نے فرمایا:

”سیدنا ابراہیم علیہ السلام نے مکہ مکرمہ کو حرم قرار دیا تھا اور مکہ والوں کے لیے دعا

کی تھی، اور میں نے مدینہ کو اسی طرح حرم قرار دیا ہے اور اس کے غلہ اور رزق

کے لیے مکہ سے دگنی برکت کی دعا کی ہے۔“ (7)

مدینہ منورہ دی فضیلت ایس توں ودھ ہو رکیہ ہوسکدی اے کہ آپؐ نے بنفسِ نفیس دعا فرمائی۔ آپؐ دے مستجاب الدعوات ہون وچ کوئی شک نہیں۔ کون مسلمان اے جس نوں مدینہ منورہ نال محبت نہیں۔ ایسے محبت توں بے چین ہو کے شاعراں مدینہ منورہ تے روضہ رسولؐ دی زیارت دی خواہش دا اظہار اپنیاں نعتاں راہیں کیتا۔ پنجابی نعتاں وچ مدینہ توں دوری تے مہجوری دا اظہار محبوب موضوع اے۔ شاعراں اپنے ڈھنگ مدینہ دی وڈیائی، مدینہ نال محبت، دُوری، وچھوڑ اتے مدینہ دیکھنے دی خواہش دا اظہار کیتا اے۔ میاں محمد شفیع کول وی ایسے اظہار یے بڑے بھر پور انداز وچ موجود نیں:

گنبدِ خضر اٹھنڈیاں چھاواں، صدقے تیں توں واری جاواں

آء کد ویدِ تساڈا پاواں، دَر داں مار مُکائیاں نی

شہرِ مدینہ والیا سائیاں، سائگاں سینے لائیاں نی (8)

پنجابی وچ حج تے زیارتِ مدینہ دے سفر نامیاں دی روایت پرانی اے۔ شاعراں سفر دیاں اوکڑاں، جذبیاں، احساساں تے معاشی بدحالیوں نوں ایہناں سفر نامیاں وچ بیان کیتا۔ میاں محمد شفیع اختر ڈھاگرووی نے باقاعدہ سفر نامہ تے نہیں لکھیا پر نعتاں وچ اپنے سفر دا احوال ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ اوہناں سفرِ مقدس دے دوران جذباتی کیفیتاں تے احساساں نوں شاعراں دے پڑ وچ ایس طرح ڈھالیا کہ سفر سارا منظر قاری دیاں نظراں دے سامنے آجاندا اے اوہ اپنے آپ نوں میاں محمد شفیع دا ہمراہی تصور کرن لگ پیندا اے۔

واقعہ معراج کمالِ معجزاتِ مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اے۔ ایہ اوہ عظیم واقعہ اے جس نے تخیل کائنات دے تالے توڑے۔ انسان نے تحقیق تے کھوج دے بند کواڑاں دا بوا کھڑ کایا تے خلا وچ گواچے رستیاں دی کھوج دا فریضہ سرانجام دتا۔ پنجابی وچ ایہ واقعہ اتنا نظم کیتا گیا کہ ”معراج نامہ“ اک وکھ صنف بن گئی۔ حضورؐ دی ذاتِ مقدسہ توں اڈ اللہ تعالیٰ نے کسے نبی یا پیغمبر نوں ایہ اعزاز عطا نہیں کیتا، ایس لئی ایس واقعے دا حوالہ مدحتِ رسولؐ وچ ضروری اے۔ واقعہ معراج توں اڈ اوہناں دی نعت وچ کنیاں معجزیاں دا تذکرہ اے۔ چن دے دوٹوٹی ہوون دا معجزہ وی آپؐ دی حیاتی داروشن باب اے۔ ابو جہل دے دوست جیب بن مالک یمنی دے کہن تے حضورؐ دی انگشت مبارک دے اشارے نال چن دوٹوٹے وی ہویا تے دوبارہ مل وی گیا۔ میاں محمد شفیع دا ایس حوالیوں شعر پیش اے:

واہ وا فیضِ کرامت والا، باغِ نبوت دا گل لالہ

دو کھن پکن آسمانی ہو یا، جس دے پک اشارے توں (9)

اوہناں جتھے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی عظمت دے گن گائے نیں، او تھے اوہناں اپنیاں کمزوریاں تے خامیاں دا تذکرہ وی کیتا اے۔ اوہ دبستانِ تصوف نال تعلق رکھدے سن۔ عشقِ رسول اوہناں دی رگ رگ وچ۔ اوہناں مقامِ مصطفیٰ دی وضاحت کردیاں ادب تے احترام دا پہلو سامنے رکھیا۔ نعت لکھدیاں اوہناں عجز و انکسار دا دامن نہیں چھڈیا:

صدقے جاواں گھول گھاواں، صاحب منصب بھارے توں

احمد تے محمود محمد، صفتاں نال سوہارے توں (10)

عشقِ رسول صلی اللہ علیہ وسلم نوں نعت دے لازمیوں وچ بنیادی حیثیت حاصل اے۔ نعت دی تخلیق واسطے آپ دی محبت نوں لازمہ سمجھیا جاندا اے۔ نعت بارے آکھیا جاندا اے کہ ”نعت دی دلاویزی، دل کشی تے خوبی لئی عشقِ رسول اولین شرط اے۔ اگر شاعر دے دل وچ عشقِ رسول دا جذبہ پوری طرح کارفرما نہیں تاں نعت رکھی پھیکی تے واجبی جیہی ہووے گی۔ عشق ہووے تے ہجر و فراق دے مضموناں دا بیان نہ ہووے، کسراں ہو سکد اے۔ پنجابی نعتیہ شاعری دا ایہ خاص وصف اے کہ ایس وچ اچھے مضمون کثرت نال بیان ہوئے، تے ہو رہے نیں۔ کدی پیر مہر علی شاہ ”اج سبک متراں دی ودھیری اے“ کہندے سنائی دیندے تے کدی خواجہ غلام فرید عشقِ رسول وچ بے چین۔ میاں محمد شفیع نے اک سچا عاشقِ رسول ہون دی حیثیت نال اپنیاں نعتاں وچ ہجر و فراق دے کرب دا اظہار کیتا اے۔ اگر ایہ آکھیا جائے کہ اوہناں دیاں نعتاں دوری تے مجھوری دا اظہار یہ نیں تاں غلط نہیں ہووے گا۔

توں و سدا وچ شہر مدینے، میں بے حال پنجاب زمینے

ہجر تیرے تھیں نبیؐ نکلنے، ڈاڈھیاں سختیاں پائیاں نی

شہر مدینے والیا سائیاں، سانگاں سینے لائیاں نی (11)

حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نور نیں یا بشر، ایس حوالیوں دو متضاد نظریے یا عقیدے موجود نیں۔ اک عقیدہ اے کہ نبی نور نیں جد کہ دوسرے عقیدے دے مطابق نبی بشر نیں تمام انساناں وانگ آپ داما دہ تخلیق مٹی اے۔ دوسرے عقیدے دی حمایت وچ قرآن دی ایہ آیت پیش کیتی اے:

”ترجمہ: تم کہو میں تو بس تمھاری مثل ایک بشر ہوں“۔ (الکہف: ۱۱۰)

فکری جمود ذہنی ترقی دی ضد اے۔ نظریے جامد نہیں ہوندے، ویلے دے نال مطالعے دے لحاظ نال بدلدے

رہندے ہیں۔ میاں محمد شفیع دے نظریاں (نور تے بشر دے حوالیوں) بہت حد تک معتدل سن۔ پنجابی شعری ادب اُتے رومانوی داستاناں دا بہت اثر اے۔ ایہناں داستانوی کرداراں دے ناں پنجابی زبان تے ادب وچ محبوب دی چاہ واسطے ہیں۔ پنجابی نعت وی ایہناں توں محفوظ نہیں۔ میاں محمد شفیع نے نبی کریمؐ لئی پنجاب دے مقامی ناں رانجھا، پیا، سانول وغیرہ رمز ایما دے طور تے ورتے ہیں:

ہیر ظہیر فقیر نمائی، یوم الستوں پیت پرانی
جھنگ سیال کراں قربانی، رانجھن تخت ہزارے توں (12)

پرانی پنجابی شاعری وچ زنانی دی حیثیت نال مخاطب ہون دی روایت عام اے۔ اکثر صوفی شاعراں اپنی ذات نوں زنانی دے روپ وچ رکھدیاں مرشد یا ذاتِ احدیت نال عشق تے محبت دا اظہار کیتا اے۔ عاشقِ حقیقی دی اک مقام تے ایہ حالت ہو جاندی اے کہ اوہ اپنی ذات دی نفی کر کے مردو بڑھی دے فرق نوں بھل جاند اے۔ اپنے جذبیوں دا اظہار زنانی دی حیثیت نال کرنا، دراصل اپنی ذات دی ننڈیا تے عجز و انکسار اے۔

ہر مسلمان دی شدید خواہش ہوندی اے کہ اوہ حج عمرے توں فیض یاب ہووے۔ اک وڈی حقیقت اے کہ ایس خطے دے مسلماناں واسطے حج عمرے دی سعادت ہمیشہ توں معاشی وسائل دی مرہونِ منت اے۔ آج وی اہل استطاعت ای سعودی عرب داسفر کر سکدے ہیں۔ ایس لئی استطاعت رکھن والے مسلماناں اُتے حج فرض کیتا گیا اے۔ ارشاد باری تعالیٰ اے:

”اور اللہ کے لیے لوگوں پر اس گھر کا حج فرض ہے جو بھی اس تک پہنچنے کی

استطاعت رکھتا ہو“۔ (آل عمران: 97)

میاں محمد شفیع دی نعت وچ روایت ضرور غالب اے، حقیقی زندگی دارنگ وی موجود اے۔ اوہناں بہت تھاواں تے اپنی نارسائیاں دا تذکرہ کیتا اے۔ خانہ کعبہ، مسجد نبوی تے دو جے مقدس مقاماں دی زیارت کرنا میاں محمد شفیع دی ہمیشہ توں خواہش رہی اے۔ ایس خواہش دی تکمیل وچ حائل معاشی اوکڑاں دا شکوہ اوہناں دی نعت وچ بے شمار مقاماں تے ویکھیا جا سکد اے۔ اوہناں دی نعت ہجر فراق، دوری مہجوری دا اظہار اے۔ اوہناں دی نعت دقیق گوئی توں پاک، قاری تے عاشق رسول صلی اللہ علیہ وسلم دے جذبیوں دا بیانیہ اے۔ میاں محمد شفیع اختر ڈھاگروی نے مرکزی شہرتوں دُور رہن دے باوجود اک دُور افتادہ علاقے وچ علم تے ادب دے چراغ روشن کیتے۔ اوہناں اپنے چکھے نہ صرف پنجابی سگولوں فارسی تے اُردو شاعری دا

وی ڈھیر ذخیرہ چھڈ یا۔ اوہناں دیاں نعتاں 1936ء توں 1989ء دے وچلے سے وچ لکھیاں گئیاں۔ میاں محمد شفیع نے آزادی توں پہلے تے آزادی دے بعد دے زمانیاں دا مشاہدہ کیتا۔ اوہناں نے انتشار دے زمانے وچ ہوش سنبھالیا۔ جدوں تحریک آزادی اچ کوٹی تے سی۔ پاکستان بن دے بعد وی اوہناں امن تے جنگ دے حالات ویکھے۔ ایسے کارن اوہناں دی نعت جدت تے روایت دا خوب صورت امتزاج دسدی اے۔ اوہناں نے عام فہم تے سادہ زاہن وچ نعتاں تخلیق کیتیاں۔ اوہناں دی پنجابی شاعری دا مجموعہ طور تے جائزہ لیا جائے تاں فارسی اکھر ڈھیر نہیں پر اوہناں دیاں پنجابی نعتاں وچ اوہناں دی زبان تے بیان بہت سادہ تے سوکھا اے۔ اوہناں مسدس تے غزل دی ہیئت وچ نعتاں کہیاں۔ نعتاں اُتے کافی تے گیت دا نگ وی غالب ای۔ ہندوستان دیاں قدیم رومانوی داستاناں دے عناصر وی اوہناں دی نعت وچ دسدے نیں۔ اہل صوف ہون پاروں اوہناں دے کلام اُتے روایتی صوفی رنگ غالب اے۔ اوہناں نوں نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نال جو ربط سی، اوہناں دیاں نعتاں اس داروشن ثبوت نیں۔ نعتاں دل آویزی تے عشق رسول پاروں قاری نوں پر پردیاں نیں۔ نعتاں شہادت نیں کہ شاعر دے دل وچ حُبِ مصطفیٰ تے حُبِ خدائے مصطفیٰ اے۔ در نبوت تے حاضری دی عاشقانہ ترف وی اے تے حاضری دے بعد گزرے لکھیاں دی یاد وی۔ سوچاں جذبیاں دی خوب صورت عکاسی نیں۔ نعتاں وچ قرآن تے حدیث وچ بیان کردہ آیتاں تے روایتاں جا بجا دسدیاں نیں۔ اوہناں محبت، عقیدت تے قلبی وابستگی نال نعت تخلیق کیتی جیہڑا اوہناں دا خاصہ اے۔

حوالے

- 1- محمد چشتی (مرتبہ)، راقم (حسین ساحر)، بزم تخلیق و تحقیق، اسلام آباد
- 2- اختر ڈھانگروی، میاں محمد شفیع، سازشکتہ (قلمی)، 1960ء، ص: ii
- 3- معراج محمد، (مرتبہ) ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد، اصنافِ ادب: تفہیم و تعبیر، اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، 2014ء، ص 20
- 4- انور جمال، ادبی اصطلاحات، اسلام آباد: 2014ء، ص 174
- 5- احمد سعید کاظمی، (مرتبہ) ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد، اصنافِ ادب: تفہیم و تعبیر، اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، 2014ء، ص 20

- 6 اختر ڈھانگروی، میاں محمد شفیع، پنجابی غزلاں (قلمی)، ص 101
- 7 اوہی، ص 105
- 8 اختر ڈھانگروی، میاں محمد شفیع، پنجابی نعتاں (قلمی)، ص 7
- 9 صحیح بخاری، 2129، صحیح مسلم 136
- 10 اختر ڈھانگروی، میاں محمد شفیع، پنجابی نعتاں (قلمی)، ص 93
- 11 زرقانی علی المواہب، جلد 5، ص 124، صحیح بخاری، جلد دوم، باب: قولہ شق القمر
- 12 نظیر لدھیانوی، بحوالہ ڈاکٹر ریاض مجید، اُردو میں نعت گوئی، لاہور: اقبال اکادمی، 1990ء، ص 21
- 13 خواجہ غلام فرید، (مرتبہ) مہر عبدالحق، دیوان فریدی، ملتان: کتب خانہ حاجی نیاز احمد، ص 17
- 14 اختر ڈھانگروی، میاں محمد شفیع، پنجابی نعتاں (قلمی)، ص 183

ISSN:2518-5039

Research Journal

PARAKH

BIANNUAL
LAHORE *No. 11*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2021

